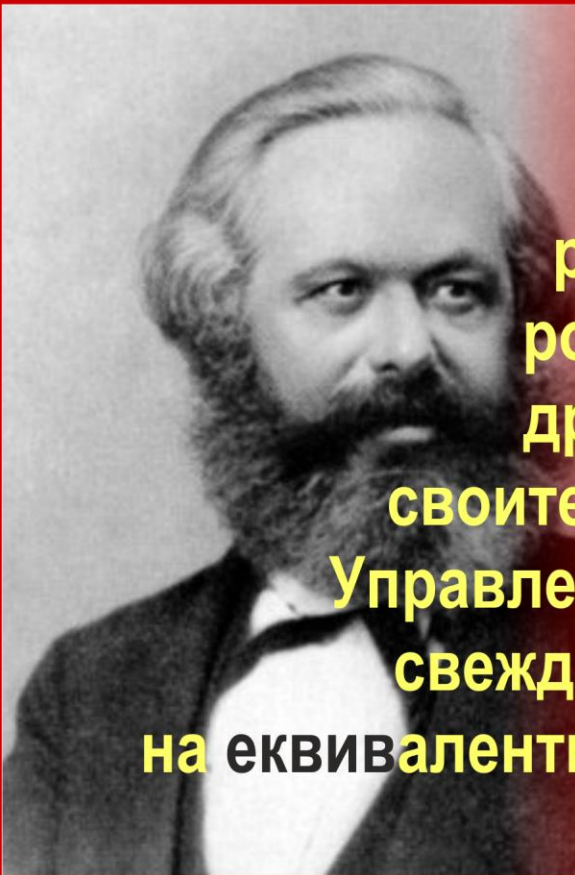

Карл Маркс

КАПИТАЛЪТ

ТОМ ТРЕТИ

Комунизъм:

„Като приравняват при размяната своите разнородни продукти един към друг, хората приравняват своите различни видове труд. Управлението на обществото се свежда просто до управление на еквивалентни трудови отношения.“

Карл Маркс

ЧАСТ ВТОРА
ОТДЕЛ СЕДМИ

ДОХОДИ И ТЕХНИТЕ ИЗТОЧНИЦИ

Карл Маркс

КАПИТАЛЪТ

КРИТИКА

НА ПОЛИТИЧЕСКАТА

ИКОНОМИЯ

(на теорията и на практиката)

ТОМ ТРЕТИ

ЦЯЛОСТНИЯТ ПРОЦЕС

НА КАПИТАЛИСТИЧЕСКОТО

ПРОИЗВОДСТВО

ЧАСТ ВТОРА, ОТДЕЛ СЕДМИ

ДОХОДИ

И ТЕХНИТЕ

ИЗТОЧНИЦИ

Съдържанието с всички части

СЪДЪРЖАНИЕ

ОТДЕЛ СЕДМИ.

ДОХОДИ И ТЕХНИТЕ ИЗТОЧНИЦИ

Глава четиридесет а осма.

Триединната формула

Глава четиридесети девета.

Към анализа на производствения процес

Глава петдесета.

Привидността, създавана от конкуренцията

Глава петдесет и първа.

Отношения на разпределението и производствените отношения

Глава петдесет и втора.

Класите

Фридрих Енгелс.

Допълнение към Том Трети на „Капиталът“

I. Закон за стойността и нормата на печалбата

II. Борсата

*** БЕЛЕЖКИ (ПРЕПРАТКИ) „ПОД ЛИНИЯ“**

Към съдържанието с всички части

(горе)

ОТДЕЛ СЕДМИ
ДОХОДИ И ТЕХНИТЕ ИЗТОЧНИЦИ
ГЛАВА ЧЕТИРИДЕСЕТ И ОСМА
ТРИЕДИННАТА ФОРМУЛА

I

Капитал — печалба (предприемачески доход плюс лихва), земя — поземлена рента, труд — работна заплата: ето триединната формула, която обхваща всички тайни на обществения производствен процес.

Освен това, тъй като рентата, както показахме вече, се явява като специфичния характерен продукт на капитала, а предприемаческият доход в противоположност на това — като независима от капитала работна заплата, то тази триединна формула се свежда до следното:

Капитал — лихва, земя — поземлена рента, труд — работна заплата, при което печалбата, тази форма на принадлежната стойност, специфично характеризираща капиталистическия начин на производство, е благополучно отстранена.

При по-близко разглеждане на това икономическо триединство откриваме следното:

Първо, мнимите източници на ежегодно разполагаемото богатство принадлежат към съвсем различни сфери и нямат ни най-малко сходство помежду си. Те се отнасят един към друг примерно като нотариални такси, червено цвекло и музика.

Капитал, земя, труд! Но капиталът не е вещ, а определено, обществено, принадлежащо на определена историческа формация на обществото производствено отношение, което е представено във вещ и придава на тази вещ специфичен обществен характер. Капиталът не е сумата на материалните и произведените средства за производство. Капиталът — това са превърнатите в капитал средства за производство, които сами по себе си също тъй не са капитал, както златото и среброто сами по себе си не са пари. Монополизираните от определена част на обществото средства за производство, обособилите се спрямо живата работна сила

продукти и условия за привеждане в действие на самата тази работна сила — ето какво по силата на тази противоположност се персонифицира в капитала. Не само превърнатите в самостоятелна сила продукти на работниците, продуктите като господари и купувачи на своите производители, но също и обществените сили и бъдещата... {? нечетливо – [48a](#)}) форма на този труд им противостоят като свойства на техния продукт. Следователно тук имаме определена, на пръв поглед много мистична, обществена форма на един от факторите на исторически създадения обществен процес на производство.

А сега редом с това земята, неорганичната природа като такава „*rudis indigestaque moles*“, с цялата си първобитна суровост. **Стойността е труд.** Затова принадлежната стойност не може да бъде земя. Абсолютна плодородност на почвата не предизвиква нищо, освен че известно количество труд дава известен зависим от естественото плодородие на почвата продукт. Разликата в плодородността на почвата води към това, че едни и същи количества труд и капитал, следователно една и съща стойност, се изразяват в различни количества земеделски продукти; следователно, че тези продукти имат различни индивидуални стойности. Изравняването на тези индивидуални стойности в пазарни стойности води към това, че

«изгодите, получавани от по-плодородна почва в сравнение с по-лоша... преминават от обработващия или от консуматора към ленд-лорда (D. Ricardo. «On the Principles of Political Economy, and Taxation.» [London, 1821, p. 62]).

И, най-после, като „трети в този съюз“ един прост призрак — трудът [„*Die Arbeit*“], който не е нищо друго освен абстракция и, взет сам по себе си, изобщо не съществува, или, ако вземем... {нечетливо - [48b](#)}) производителната дейност на човека изобщо, посредством която той осъществява обмяната на веществата с природата, не само оголена от всякаква обществена форма и определеност на характера, но даже просто в нейното естествено битие, независимо от общественото, откъснато от всякакви общества, и като израз на живота и утвърждение на живота обща на още необществения човек с човека, получил някакво обществено определение.

II

Капитал — лихва; поземлена собственост, частна собственост върху земното кълбо и при това съвременна, съответна на капиталистическия начин на производство — рента; наеман труд — работна заплата. В тази форма значи трябва да съществува връзка между източниците на дохода. Както капиталът, така и наемният труд и поземлената собственост са исторически определени обществени форми: едната — на труда, другата — на монополизираното земно кълбо, при това и двете са форми, съответстващи на капитала и принадлежащи на една и съща икономическа обществена формация.

Първото, което бие на очи в тази формула, се състои в това, че редом с капитала, редом с тази форма на един елемент на производство, принадлежаща към определен начин на производство, към определена историческа структура на обществения производствен процес, редом с един елемент на производството, слян с определена социална форма и представяван в нея, направо поставят: земята — от една страна, труда — от друга, два елемента на реалния процес на труда, които в тази веществена форма са общи на всички начини на производство, са веществени елементи на всеки производствен процес и нямат никакво отношение към неговата обществена форма.

Второ. Във формулата „капитал — лихва, земя — поземлена рента, труд — работна заплата“ капитал, земя, труд се явяват като съответни източници на лихва (вместо печалба), на поземлена рента и на работна заплата като техни продукти, плодове; първите — основанието, вторите — следствието, първите — причината, вторите — резултатът; и при това така, че всеки източник се отнася към своя продукт като към нещо отделено и произведено от него. И трите дохода — лихва (вместо печалба), рента, работна заплата — са три части от стойността на продукта, следователно изобщо стойностни части или, в паричен израз, известни части пари, части цена. Макар че формулата: капитал — лихва е най-безсъдържателната формула на капитала, все пак това е неговата формула. Но как земята може да създаде стойност, т.е. обществено определено количество труд и даже именно онази част от стойността на собствените ѝ продукти, която образува рентата? Земята действа напр.

като производствен фактор при създаването на потребителна стойност, на материален продукт — пшеницата. Но тя няма нищо общо с производството на стойността на пшеницата. Доколкото в пшеницата е представена стойност, пшеницата се разглежда като определено количество овеществен обществен труд, безразлично в какво вещество е представен този труд или каква специфична потребителна стойност има това вещество. Това не противоречи на обстоятелството, че: 1) при равни други условия колко евтина или скъпа ще бъде пшеницата, зависи от производителността на земята. Производителността на земеделския труд е свързана е природните условия и в зависимост от производителността на последните едно и също количество труд се представя в голямо или малко количество продукти, потребителни стойности. Колко голямо е количеството труд, представено в един шефел, зависи от това, какво количество шефели доставя даденото количество труд. От производителността на земята тук зависи в какви количества продукт е представена стойността; но тази стойност е дадена независимо от това разпределение. Стойност е представена в потребителна стойност; а потребителна стойност е условие за създаване на стойност; но глупаво е да се създава противопоставяне там, където, от едната страна, стои потребителна стойност, земята, а от друга страна — стойност, и при това особена стойностна част. 2)

{Тук ръкописът прекъсва}.

III

Вулгарната политическа икономия в действителност не прави нищо друго, а само доктринерски тълкува, систематизира и оправдава представите на скованите в отношенията на буржоазното производство агенти на това производство. Затова не може да ни удивлява обстоятелството, че именно в отчуждената от тях форма на проявление на икономическите отношения, в която те *prima facie* (от пръв поглед. ред.) са нелепи и пълни с противоречия — а ако формата на проявление и същността на нещата непосредствено съвпадат, то всякаква наука би била излишна, — че именно тук вулгарната политическа икономия се чувства като у дома си и че тези отношения ѝ се струват там толкова по-разбиращи се от само себе си, колкото повече скрита в тях е вътрешната връзка и колкото по-привични обаче те изглеждат за обикновената представа. Затова тя няма

абсолютно никаква представа, че триединството, от което тя изхожда: земя — рента, капитал — лихва, труд — работна заплата или цена на труда — са три *prima facie* невъзможни съчетания. Преди всичко имаме потребителната стойност земя, която няма стойност, и разменната стойност рента; така едно социално отношение, взето като вещ, е поставено в пропорция към природата; т.е. излиза, че в известно отношение една към друга стоят две несъразмерни величини. След това капитал — лихва. Ако под капитал се разбира известна стойностна сума, самостоятелно представена в пари, то *prima facie* (от първ поглед. ред.) глупост е, че стойността можела да струва повече, отколкото струва. Именно във формата „капитал—лихва“ отпада всякакво посредничество и капиталът се свежда до най-общата си, но затова и необяснима от самата себе си и абсурдна формула. Именно затова вулгарният икономист предпочита формулата капитал — лихва, с мистичното свойство на стойността да бъде неравна на себе си, пред формулата капитал — печалба, защото последната повече се доближава до действителното капиталистическо отношение. А след това, тревожно чувствайки, че 4 не е 5 и затова 100 талера не могат да бъдат 110 талера, вулгарният икономист търси спасение от капитала като стойност във веществената субстанция на капитала, в неговата потребителна стойност като производствено условие за труда, в машини, суров материал и т.н. Така отново се удава вместо непонятното първо отношение, при което $4=5$, да бъде изведено съвсем несъобразно отношение между потребителна стойност, вещ, от една страна, и определено обществено производствено отношение, принадлежна стойност, от друга, както при поземлената собственост. Стигне ли вулгарният икономист до тези несъизмеримости, всичко му става ясно и повече не чувства нужда да мисли по-нататък. Защото той е стигнал именно до „рационалното“ според буржоазната представа. И, най-после, *труд—работна заплата*, цена на труда, както е показано в Том Първи, е израз, който *prima facie* противоречи на понятието стойност, както и на понятието цена, която изобщо сама е само определен израз на стойността; и „цената на труда“ е също така ирационална, както жълт логаритъм. Но тъкмо тук вулгарният икономист е напълно задоволен, защото той е стигнал до дълбокото прозрение на буржоата, че плаща пари за труда, и защото именно противоречието на формулата спрямо понятието на стойността го освобождава от задължението да я разбере.

Видяхме, че капиталистическият производствен процес е исторически определена форма на обществения производствен процес изобщо. Този последният е същевременно и процес на производството на материалните условия за съществуване на човешкия живот, и протичащ в специфични историко-икономически производствени отношения процес на производство и възпроизводство на самите производствени отношения, а с това и на носителите на този процес, на материалните условия за тяхното съществуване и на взаимните им отношения, т. е. на определена тяхна обществено-икономическа форма. Защото съвкупността на отношенията, в които носителите на това производство се намират спрямо природата и един към друг и в които те произвеждат — тази съвкупност именно е обществото, разглеждано откъм неговата икономическа структура.

Капиталистическият производствен процес, както всичките му предшественици, протича в определени материални условия, които обаче същевременно са носители на определени обществени отношения, в които влизат индивидите в процеса на възпроизводството на своя живот. Както тези условия, така и тези отношения са, от една страна, предпоставки, от друга страна, резултати и продукти на капиталистическия производствен процес, те се произвеждат и възпроизвеждат от него. По-нататък видяхме: капиталът — а капиталистът е само персонифицираният капитал, функционира в процеса на производството само като носител на капитала, — значи капиталът изсмуква в съответния му обществен производствен процес от непосредствените производители, или работниците, определено количество принадлежащ труд, който той получава без еквивалент и който по своята същност винаги остава принудителен труд, макар и да изглежда резултат на свободно договорно съглашение. Този принадлежащ труд се изразява в принадлежаща стойност и тази принадлежаща стойност съществува в принадлежащ продукт. Принаденият труд изобщо, като труд над размера на дадените потребности, трябва винаги да съществува. Но при капиталистическата, както и при робската система и т.н., той има само антагонистична форма и се допълва от пълно бездействие на известна част на обществото. Определено количество принадлежащ труд се изисква като застраховка срещу случайности и поради необходимото, съответно на развитието на потребностите и на прогреса на населението, прогресивно разширение на процеса на възпроизводството, което от капиталистичес-

ко гледище се нарича натрупване. Една от цивилизаторските страни на капитала се състои в това, че той принуждава към този принадлеен труд по такъв начин и при такива условия, които за развитието на производителните сили, на обществените отношения и за създаването на елементите на по-висша нова форма [höhere Neubildung] са по-изгодни, отколкото при предишните форми на робството, крепостничеството и т.н. Той води така, от една страна, до едно стъпало, на което отпада принуждението и монополизирането на общественото развитие (включително материалните му и интелектуални изгоди) от една част на обществото за сметка на другата; от друга страна, това стъпало създава материалните средства и зародиша за отношения, които в по-висока форма на обществото ще дадат възможност да се свърже този принадлеен труд с по-значително ограничение на времето, посветено на материалния труд изобщо. Защото принадлежният труд в зависимост от развитието на производителната сила на труда може да бъде голям при малка обща продължителност на работния ден и относително малък при голяма обща продължителност на работния ден.

Ако необходимото работно време = 3 и принадлежният труд = 3, то целият работен ден = 6, и нормата на принадлежния труд = 100%. Ако необходимият труд = 9 и принадлежният труд = 3, то целият работен ден = 12, а нормата на принадлежния труд = само $33\frac{1}{3}\%$. Ето защо от производителността на труда зависи колко потребителна стойност се произвежда в определено време, следователно и в определено принадлежно работно време. Следователно действителното богатство на обществото и възможността за постоянно разширяване на процеса на неговото възпроизводство зависи не от продължителността на принадлежния труд, а от неговата производителност и от по-голямото или по-малко изобилие на производствените условия, при които той се извършва. Царството на свободата започва в действителност едва там, където престава трудът, диктуван от нужда и външна целесъобразност, следователно по естеството на нещата то лежи отвъд сферата на същинското материално производство. Както дивакът трябва да се бори с природата, за да задоволява своите потребности и да запази и възпроизвежда своя живот, така трябва да се бори цивилизованият във всички обществени форми и при всички възможни начини на производство. С неговото развитие това царство на естествената необходимост се разширява, защото се разширяват неговите

потребности; но същевременно се разширяват и производителните сили, които служат за тяхното задоволяване. Свободата в тази област може да се състои само в това, че социализираният човек, асоциираните производители рационално регулират тази своя обмяна на веществата с природата, поставят я под свой общ контрол, вместо тя като сляпа сила да господства над тях; извършват я с най-малкия разход на сили и при най-достойните за човешката им природа и адекватни на нея условия. Но все пак това остава царство на необходимостта. Отвъд него започва развитие на човешката сила като самоцел, истинското царство на свободата, което обаче може да разцъфти само върху това царство на необходимостта като върху своя база. Намаляването на работния ден е основното условие.

В капиталистическото общество тази принадлезна стойност, или този принадлежен продукт, се разпределя между капиталистите — като се абстрахираме от случайните колебания на разпределението и разглеждаме неговия регулиращ закон, неговите нормиращи граници — като дивидент пропорционално на частта, която всеки от тях има в обществения капитал. В този вид принадлезната стойност се представя като средна печалба, която се пада на капитала, средна печалба, която от своя страна се разпада на предприемачески доход и лихва и във вид на тези две категории може да се пада на разни капиталисти. Това присвояване и разпределяне на принадлезната стойност, респективно на принадлежния продукт, от капитала има обаче своята граница в поземлената собственост. Както функциониращият капиталист изсмуква от работника принадлежния труд, а с това във формата на печалба принадлезната стойност и принадлежния продукт, така поземленият собственик от своя страна изсмуква от капиталиста част от тази принадлезна стойност, или принадлежен продукт, във формата на рента, съгласно изложените по-рано закони.

И така, когато говорим за печалбата като падаща се на капитала част от принадлезната стойност, то имаме предвид средната печалба (равна на предприемачески доход плюс лихва), която вече е намалена поради приспадането на рентата от цялата печалба (по своята маса тъждествена с цялата принадлезна стойност); т.е. приема се приспадане на рентата. Следователно печалба на капитала (предприемачески доход плюс лихва) и поземлена рента не са нищо друго освен отделни съставни час-

ти на принадлежната стойност, категории, в които последната става различаема в зависимост от това, дали се пада на капитала или на поземлената собственост, рубрики, които обаче нищо не изменят в нейната същност. Събрани заедно, те образуват сумата на обществената принадлежна стойност. Капиталът изсмуква принадлежния труд, представен в принадлежната стойност и принадлежния продукт, непосредствено от работниците. Следователно в този смисъл той може да се разглежда като производител на принадлежната стойност. Поземлената собственост няма нищо общо с действителния производствен процес. Нейната роля се ограничава с това, че тя прехвърля част от произведената принадлежна стойност от джоба на капитала в своя джоб. Все пак поземленият собственик играе роля в капиталистическия производствен процес не само поради натиска, който упражнява върху капитала, и не просто поради това, че една поземлена собственост е предпоставка и условие на капиталистическия начин на производство, защото е предпоставка и условие за експроприацията на условията за труд от работниците, но особено поради това, че поземленият собственик се проявява като персонификация на едно от най-съществените условия на производството.

Най-после, работникът като собственик и продавач на личната си работна сила получава под името работна заплата част от продукта, в който е представена онази част от неговия труд, която наричаме необходим труд, т.е. необходимия за запазване и възпроизводство на тази работна сила труд, каквито и да са условията за това запазване и възпроизводство: по-оскъдни или по-обилни, по-благоприятни или по-неблагоприятни.

Колкото и несравними изобщо да изглеждат тези отношения, те имат едно общо: капиталът година след година носи на капиталиста печалба, земята — на поземления собственик поземлена рента, а работната сила, при нормални условия и докато тя остава годна работна сила — на работника работна заплата. Тези три части на цялата ежегодно произвеждана обща сума стойност и съответните им части от целия ежегодно произвеждан продукт могат — като се абстрахираме тук засега от натрупването — да бъдат ежегодно потребявани от съответните им притежатели, без да пресъхва източникът на възпроизводството им. Те се явяват като предназначени за ежегодно потребление плодове на многогодишно дърво или, по-точно, на три дървета, те образуват годишния доход на три

класи: на капиталиста, на поземления собственик и на работника — доходи, които се разпределят от функциониращия капиталист, защото той непосредствено извлича принадлежащия труд и изобщо прилага труд. Така на капиталиста неговият капитал, на поземления собственик неговата земя и на работника неговата работна сила, или, по-точно, самият негов труд (защото той действително продава работната сила само в нейното проявление, и цената на работната сила, както показахме по-рано, на базата на капиталистическия начин на производство необходимо му се представя като цена на труда), се представят като три различни източника на специфичните им доходи: на печалбата, на поземлената рента и на работната заплата. Те и действително са такива в смисъл, че капиталът е за капиталиста дълготрайна помпа за изсмукване на принадлежния труд, земята е за поземления собственик дълготраен магнит за привличане на част от принадлежната стойност, която е изсмукал капиталът, и, най-после, трудът е постоянно възобновяващото се условие и постоянно възобновяващото се средство да се придобие под титела на работна заплата част от създадената от работника стойност, следователно измервана от тази част на стойността част от обществения продукт — необходимите средства за живот. Те са такива още и в смисъл, че капиталът фиксира част от стойността, значи от продукта на годишния труд, във формата на печалба, поземлената собственост — друга част във формата на рента, а наемният труд — трета част във формата на работна заплата, и именно чрез това превръщане прави тези части доходи на капиталиста, на поземления собственик и на работника, без обаче да създава самата субстанция, която се превръща в тези различни категории. Напротив, разпределението предполага наличността на тази субстанция, т. е. цялата стойност на годишния продукт, която не е нищо друго освен овеществен обществено работен труд. Обаче за агентите на производството, за носителите на различните функции на производствения процес работата се представя не в тази, а напротив, в извратена форма. Защо става това, ще обясним по-нататък в нашето изследване. За тези агенти на производството капитал, поземлена собственост и труд се представят като три различни, независими източника, от които като такива произхождат три различни съставни части на ежегодно произвежданата стойност, значи и на продукта, в която тя съществува, от които следователно произхождат не само различните форми на тази стойност във вид на доходи, припадащи се на отделни фактори на обществения производствен проц-

ес, но и самата тази стойност, а с това и субстанцията на тези форми на дохода.

{В ръкописа тук липсва една кола in folio.}

...Диференциалната рента е свързана с относителната плодородност на земите, следователно със свойствата, които възникват от почвата като такава. Но доколкото тя, първо, почива на различието в индивидуалните стойности на продуктите от различни видове земя, това е само току-що споменатото определение, доколкото тя, второ, почива на различната от тези индивидуални стойности регулираща обща пазарна стойност, това е обществен, осъществяващ се чрез конкуренцията закон, който няма нищо общо нито със земята, нито с различните степени на нейната плодородност.

Би могло да изглежда, че поне в „труд—работна заплата“ е изразено едно рационално отношение. Но тук такова няма, както го няма и в „земя — поземлена рента“. Доколкото трудът образува стойност и е представен в стойността на стоките, той няма нищо общо с разпределението на тази стойност между различни категории. А доколкото той има специфичния обществен характер на наеман труд, той не образува стойност. Изобщо по-рано показахме, че работна заплата, или цена на труда, е само ирационален израз на стойността или цената на работната сила; и определените обществени условия, при които се продава тази работна сила, нямат никакво отношение към труда като общ фактор на производството. Трудът се овеществява и в онази съставна част на стоковата стойност, която като работна заплата образува цената на работната сила; той създава тази част също така, както създава другите части на продукта; но той се овеществява в тази част не повече и не по-иначе, отколкото в частите, които образуват рента или печалба. И изобщо, щом фиксираме труда като създател на стойност, ние го разглеждаме не в конкретната му форма като условие за производство, а в обществената му определеност, която е различна от обществената определеност на наемния труд.

Даже изразът „капитал—печалба“ тук е неправилен. Ако капиталът се взема в единственото отношение, в което той произвежда принадлезна стойност, именно в отношението му към работника, в което той изсмуква принадлежен труд чрез принуждението, което упражнява върху работната

сила, т.е. върху наемния работник, то тази принадлежна стойност обхваща освен печалба (предприемачески доход плюс лихва) още и рентата, накратко, цялата неразделна принадлежна стойност. Тук, напротив, капиталът като източник на доход се поставя в отношение само към онази част, която прибира капиталистът. А това не е принадлежната стойност, която капиталът изобщо извлича, а само тази нейна част, която той извлича за капиталиста. Всякаква връзка отпада още повече, когато тази формула се превърне във формулата: „капитал—лихва“.

Ако отначало разглеждахме онова, което разделя трите източника, то сега виждаме, че техните продукти, тяхното пораждање, напротив, всички принадлежат към една и съща област, към областта на стойността. Обаче това се унищожавя от обстоятелството (това отношение не само между несъразмерими величини, но и между съвсем различни, нямащи никакво отношение помежду си и несравними вещи), че капиталът, също както земята и трудът, в действителност се взема само във веществената му субстанция, следователно само като произведено средство за производство, абстрахирайки се от него както като отношение към работника, така и като стойност.

Трето. В този смисъл следователно формулата „капитал—лихва (печалба), земя—рента, труд—работна заплата“ представлява еднаква във всички части и симетрична несъобразност. И действително, щом наемният труд се представя не като обществено определена форма на труда, а всеки труд по своята природа се представя като наемен труд (така се представя той на онзи, който се е оплел в капиталистическите производствени отношения), то и определените, специфични обществени форми, които веществените условия за труд произведените средства за производство и земята — приемат по отношение на наемния труд (както, обратно, от своя страна те предполагат наемния труд), направо съвпадат с вещественото битие на тези условия за труд или с формата, която те изобщо имат в действителния трудов процес, независимо от всякаква негова конкретна, исторически определена обществена форма и даже независимо от всякаква обществена форма. Отчуждената от труда, придобилата самостоятелност спрямо него и така превърнатата форма на условията на труда, в която произведените по такъв начин средства за производство се превръщат в капитал, а земята — в монополизирана земя, в

поземлена собственост, тази принадлежаща на определен исторически период форма се отъждествява затова с битието и функцията на произведените средства за производство и на земята в производствения процес изобщо. Тези средства за производство сами по себе, по природа, са капитал; капиталът не е нищо друго освен само „икономически термин“ за тези средства за производство; и земята сама по себе си, по природа, се оказва земя, монополизирана от известен брой поземлени собственици. Както в капитала и капиталиста — който в действителност не е нищо друго освен персонифицираният капитал — продуктите стават самостоятелна сила спрямо производителите, така и в поземления собственик се персонифицира земята, която също надига глава и като самостоятелна сила иска своя дял от произведения с нейна помощ продукт; така че не земята получава принадлежащата ѝ част от продукта за възстановяване и повишаване на нейната производителност, а вместо нея поземленият собственик получава част от този продукт за прехосване и разточителство. Ясно е, че капиталът предполага труда като наемен труд. Но не помалко ясно е, че ако се изхожда от труда като наемен труд, така че съвпадането на труда въобще с наемния труд изглежда очевидно, то капиталът и монополизираната земя също трябва да представляват природна форма на условията за труд по отношение на труда въобще. Битието като капитал се представя сега като природна форма на средствата за труд и затова като чисто вещно свойство, възникващо от тяхната функция в процеса на труда въобще. Така капиталът и произведеното средство за производство стават тъждествени изрази. Също така тъждествени изрази стават земята и монополизираната от частна собственост земя. Затова средствата на труда като такива, които по природа са капитал, стават източник на печалба, както земята като такава — източник на рента.

Трудът като такъв, в простата му определеност като целесъобразна производителна дейност, се отнася към средствата за производство — взети не в обществената им определеност на формата, а във веществената им субстанция, — към средствата за производство като към материал и средство на труда, различаващи се помежду си също само веществено, като потребителни стойности: земята като непроизведено средство на труда, другите като произведени средства на труда. Следователно, ако трудът съвпада с наемния труд, то и определената обществена форма, в която условията за труд сега противостоят на труда, също съвпада с тях-

ното веществено битие. В такъв случай средствата на труда като такива са капитал и земята като такава е поземлена собственост. Тогава формалната самостоятелност, придобита от тези условия за труд спрямо труда, и специфичната форма на тази самостоятелност, която те имат спрямо наемния труд, се оказва свойство, неотделимо от тях като вещи, като материални условия за производство, като характер, необходимо принадлежащ им като елементи на производството, открай време сраснал се с тях. Техният обусловен от определена историческа епоха социален характер в капиталистическия производствен процес се оказва техен вещен характер, естествено и, така да се каже, открай време вроден им като елементи на производствения процес. В такъв случай трябва да изглежда, че съответното участие, което земята като първоначално поле за дейност на труда, като царство на природните сили, като заварен готов арсенал на всички предмети на труда, и другото съответно участие, което произведените средства за производство (оръдия, суровини, материали и пр.) имат в производствения процес изобщо, се изразяват в съответните дялове, които те получават като капитал и поземлена собственост — т.е. социалните им представители — във форма на печалба (лихва) и рента, тъй както за работника участието, което неговият труд взема в процеса на производството, се изразява в работната заплата. Така изглежда като че ли рента, печалба, работна заплата се пораждат от ролята, която земята, произведените средства за производство и трудът играят в простия трудов процес даже ако разглеждаме този трудов процес като процес, който се извършва просто между човека и природата, и се абстрахираме от всякаква историческа определеност. Същото е, само че в друга форма, ако се каже: продуктът, в който е представен трудът на наемния работник за себе си, неговият добив, неговият доход, е само работната заплата, онази част от стойността (значи и от измервания с тази стойност обществен продукт), която представлява работната му заплата. Следователно, ако наемният труд съвпада с труда въобще, то и работната заплата съвпада с продукта на труда, и онази част от стойността, която е представена от работната заплата, съвпада със създадената от труда стойност въобще. Но поради това и другите части на стойността, печалба и рента, също тъй самостоятелно противостоят на работната заплата и на свой ред трябва да възникват от собствени източници, специфично отличаващи се и независими от труда; те

трябва да възникват от съучастващите елементи на производството, чиито владетели ги получават, значи Печалбата — от средствата за производство, от веществените елементи на капитала, а рентата — от земята или природата, представлявана от поземления собственик (Рошер).

Затова от източници на доход в смисъл, че капиталът притегля във формата на печалба към капиталиста част от принадлежната стойност, която той извлича от труда, монополът върху земята притегля към поземления собственик друга част във формата на рента, а трудът дава във формата на работна заплата на работника последната останала част от стойността, значи от източници, чрез които една част от стойността се превръща във форма на печалба, друга във форма на рента и трета във форма на работна заплата, поземлена собственост, капитал и наеман труд се превръщат в действителни източници, от които сами възникват тези части на стойността и съответните части на продукта, в които те съществуват или срещу които могат да бъдат обменени тези части на стойността, в източници, от които в последна сметка възниква самата стойност на продукта⁵⁰).

Когато говорихме за най-простите категории на капиталистическия начин на производство и даже на стоковото производство, за стоката и парите, ние изтъкнахме мистифициращия характер, който превръща обществените отношения за които веществените елементи на богатството при производството служат като носители, в свойства на самите тези вещи (стока) и, което е още по-ярко, самото производствено отношение — във вещь (пари). Всички обществени форми, доколкото те стигат до стоково производство и парично обръщение, участват в това превръщане. Но при капиталистическия начин на производство и при капитала, който образува неговата господстваща категория, неговото определящо производствено отношение, този омагьосан и превратен свят се развива несравнено повече. Ако разглеждаме капитала преди всичко в непосредствения производствен процес — като сила, изсмукваща принадлежен труд, — това отношение е още много просто; и действителната връзка още непосредствено се налага на носителите на този процес, на капиталистите и още се съзнава от тях. Това убедително се доказва от упоритата борба за границите на работния ден. Но даже в кръга на тази несвързана сфера — сферата на непосредствения процес между труда и капитала — рабо-

тата не остава тъй проста.

С развитието на относителната принадена стойност в самия специфично капиталистически начин на производство, поради което се развиват обществените производителни сили на труда, тези производителни сили и обществените връзки на труда изглеждат пренесени от труда в капитала. Поради това капиталът вече става доста тайнствена същност, тъй като всички обществени производителни сили на труда се представят като принадлежащи нему, а не на труда като такъв, и възникващи из собствените му недра сили. А след това тук се вмесва процесът на обръщението, в който, именно в неговия обмен на вещества и превръщането на формата, се включват всички части на капитала, даже земеделският капитал, доколкото се развива специфичният капиталистически начин на производство. Това е сфера, в която отношенията на първоначалното производство на стойност съвсем отстъпват на заден план. Още в непосредствения производствен процес капиталистът действа и като стокопроизводител, като ръководител на стоковото производство. Затова този производствен процес съвсем не му се представя просто като процес на производство на принадена стойност.

Но каквато и да е принадлежната стойност, която капиталът изсмуква в непосредствения производствен процес и въплъщава в стоки, съдържащите се в стоките стойност и принадена стойност, трябва да бъдат първа реализирани в процеса на обръщението. И като че ли стойността възстановяваща авансираните в производството стойности, и особено съдържащата се в стоките принадена стойност не просто се реализира в обръщението, но възниква от него; илюзия, подсилвана особено от две обстоятелства: първо, печалбата при отчуждаване, зависеща от измама, хитрост, знания, ловкост и хиляди пазарни конюнктури, и, на второ място, обстоятелството, че тук наред с работното време се явява втори определящ елемент — времето на обръщението. Макар че то функционира само като отрицателна граница на образуването на стойност и принадена стойност, получава се привидността, като че ли то е също тъй позитивна причина за тяхното образуване, както самият труд, и като че ли то внася произтичащо от природата на капитала и независимо от труда определение.

В „Капиталът“, Том II ние трябваше да изобразим естествено тази сфера

на обръщението само в нейното отношение към определеностите на формата, които тя поражда, да посочим по-нататъшното развитие на формите на капитала, което се извършва в тази сфера. Но в действителност тази сфера е сферата на конкуренцията, над която, ако разглеждаме всеки отделен случай, господства случайността, в която следователно вътрешният закон, който си пробива път сред тези случайности и ги регулира, става видим само когато те биват обхванати в големи маси и в която той затова остава невидим и непонятен за самите отделни агенти на производството. Но, по-нататък: действителният процес на производството, като единство на непосредствения процес на производството и на процеса на обръщението, поражда нови форми, в които все повече се губи нишката на вътрешната връзка, производствените отношения все повече стават взаимно самостоятелни и съставните части на стойността закостеняват в самостоятелни една към друга форми.

Както видяхме, превръщането на принадлежната стойност в печалба се определя както от процеса на обръщението, така и от процеса на производството. Принадената стойност, във формата на печалба, се отнася вече не към разходваната в труд част на капитала, от която тя произхожда, а към целия капитал. Нормата на печалбата се регулира от собствени закони, които допускат и даже определят нейното изменение при неизменна норма на принадлежната стойност. Всичко това все повече и повече скрива истинската природа на принадлежната стойност, а затова и действителния механизъм на капитала. В още по-голям размер това става вследствие превръщането на печалбата в средна печалба и на стойностите в производствени цени, в регулиращи средни пазарни цени. Тук се намесва един сложен обществен процес — процесът на изравняване на капиталите, който откъсва относителните средни цени на стоките от техните стойности и средните печалби в различните сфери на производството (абстрахирайки се напълно от индивидуалните капиталовложения във всяка отделна сфера на производството) от действителната експлоатация на труда от отделните капитали. Тук несамо изглежда, но и действително средната цена на стоките е различна от тяхната стойност, значи от реализирания в тях труд, и средната печалба на даден отделен капитал е различна от принадлежната стойност, която този капитал е извлякъл от наетите от него работници.

Стойността на стоките се проявява непосредствено само във влиянието, което измененията на производителната сила на труда оказват върху спадането и покачването на производствените цени, върху тяхното движение, а не върху крайните им граници. Изглежда, че печалбата само странично се определя от непосредствената експлоатация на труда, именно доколкото последната дава на капиталиста възможност при наличността на регулиращите пазарни цени, съществуващи привидно независимо от тази експлоатация, да реализира печалба, отклоняваща се от средната печалба. Що се отнася до нормалните средни печалби, те изглеждат иманентни на капитала, независими от експлоатацията; ненормалната експлоатация, както и средната експлоатация при благоприятни изключителни условия, като че ли обуславят само отклоненията от средната печалба, а не самата средна печалба. Разпадането на печалбата на предприемачески доход и лихва (без да говорим за намесата на търговската и търговско-паричната печалба, която почива на обръщението и като че ли изцяло възниква от него, а не от процеса на самото производство) завършва обособяването на формата на принадлежната стойност, закостеняването на нейната форма спрямо нейната субстанция, нейната същност. Една част от печалбата, в противоположност на другата, съвсем се откъсва от капиталистическото отношение като такова и се представя като възникваща не от функцията на експлоатация на наемния труд, а от наемния труд на самия капиталист.

В противоположност на това лихвата се представя като възникваща независимо от наемния труд на работника или от собствения труд на капиталиста, от капитала като свой собствен независим източник. Ако първоначално, на повърхността на обръщението, капиталът изглежда капитал-фетиш, стойност, пораждаща стойност, то сега, във вид на лихвоносен капитал, той се представя в най-отчуждената си и най-своеобразна форма. И затова формулата: „капитал—лихва“, като трети член към „земля—рента“ и „труд—работна заплата“, е много по-последователна от „капитал—печалба“, защото в печалбата все още остава нещо, напоящо нейния произход, което в лихвата не само е изчезнало, но е и фиксирано в противоположна на този произход форма.

И най-после, редом с капитала като самостоятелен източник на принадлежната стойност застава поземлената собственост, която ограничава сред-

ната печалба и предава част от принадлежната стойност на една класа, която самата не работи, не експлоатира непосредствено работници и не може да се отдава, както лихвоносният, капитал, на морално наизидателни съображения, напр. за риска и жертвите при даването на капитала в заем. Тъй като тук част от принадлежната стойност изглежда свързана непосредствено не с обществени отношения, а с един природен елемент, земята, то формата на обособяване и закостеняване на различните части на принадлежната стойност една спрямо друга се завършва, вътрешната връзка окончателно се разкъсва и нейните източници напълно се разкриват именно поради взаимното обособяване на производствените отношения, свързани с различните веществени елементи на производствения процес.

В „капитал—печалба“ или още по-добре в „капитал—лихва, земя—поземлена рента, труд—работна заплата“, в това икономическо триединство, изобразяващо връзката на съставните части на стойността и на богатството въобще с неговите източници, завършва мистификацията на капиталистическия начин на производство, овеществяването на обществените отношения, непосредственото срастване на веществените производствени отношения с тяхната историческо-социална определеност, омагьосаният, своеобразният и обърнатият с главата надолу свят, в който *monsieur le Capital* (господин Капитал. ред.) и *madame la Terre* (госпожа Земя. ред.) като социални характери и същевременно непосредствено просто като вещи играят своята призрачна игра. Голямата заслуга на класическата икономия се състои в това, че тя разруши тази лъжлива привидност и илюзия, това обособяване и закостеняване на различните обществени елементи на богатството един спрямо друг, тази персонафикация на вещите и овеществяване на производствените отношения, тази религия на всекидневния живот, като сведе лихвата до част от печалбата, а рентата — до излишък над средната печалба, така че и двете се сливат в принадлежната стойност, като представи процеса на обръщението като проста метаморфоза, на формите и, най-после, като сведе в непосредствения производствен процес. стойност и принадлежна стойност на стоките до труда.

Обаче даже и най-добрите нейни представители — а иначе не може и да бъде от буржоазна гледна точка — повече или по-малко остават под вли-

янието на този критически разрушен от тях свят на привидността и затова повече или по-малко изпадат в непоследователност, половинчатост и неразрешими противоречия. Но, от друга страна, също тъй естествено е, че действителните агенти на производството се чувстват изцяло като у дома си сред тези лишени от действителни отношения и ирационални форми: капитал—лихва, земя—рента, труд—работна заплата, защото това са именно формите на привидността, сред които те се движат и с които всекидневно имат работа. Затова не по-малко естествено е, че вулгарната политическа икономия — която не е нищо друго освен дидактичен, повече или по-малко доктринерен превод на всекидневните представи на действителните агенти на производството, и която само внася известен разумен порядък в тези представи, — именно в това триединство, в което е изчезнала всякаква вътрешна връзка, намира естествената и стояща извън всякакви съмнение база на празното си самодоволство. Същевременно тази формула съответства на интересите на господстващите класи, защото тя прокламира и издига до догма естествената необходимост и вечното оправдание на източниците на техния доход.

Като излагаме как производствените отношения се овеществяват и придобиват самостоятелност спрямо агентите на производството, ние не се спираме на начина, по който взаимните връзки — благодарение на световния пазар, на неговите конюнктури, на движението на пазарните цени, на периодите на кредита, на циклите в промишлеността и търговията, на смените на процъфтяване и криза — се представят на агентите на производството като непреодолими, стихийно господстващи върху тях природни закони и действат спрямо тях като сляпа необходимост. Не се спираме, защото действителното движение на конкуренцията лежи извън нашия план и защото имаме за цел да представим вътрешната организация на капиталистическия начин на производство само в неговия, така да се каже, идеален среден тип.

В по-ранни обществени форми тази икономическа мистификация се проявява предимно по отношение на парите и лихвоносния капитал. По същество тя е изключена, първо, там, където преобладава производството заради потребителната стойност, за непосредственото собствено потребление; второ, там, където, както в античната епоха и в средните векове, робство или крепостничество образуват широката основа на общес-

твеното производство: господството на условията за производство над производителите се замаскира тук от отношенията над господство и поробване, които се представят и са видими като непосредствени движещи пружини на производствения процес. В първобитните общини, в които господства примитивен комунизъм, и даже в античните градски общини самите тези общинни отношения със своите условия се представят като база на производството, както възпроизводството на тази база — като тяхна крайна цел. Даже в средновековните цехове както капиталът, така и трудът не се явяват несвързани, напротив, техните отношения се определят от корпоративното устройство и свързаните с него отношения и съответните им представи за професионален дълг, за положението на майстора и т.н. Едва при капиталистическия начин на производство...*

** Тук ръкописът прекъсва. Ред.*

(горе)

ГЛАВА ЧЕТИРИДЕСЕТ И ДЕВЕТА **КЪМ АНАЛИЗА НА ПРОИЗВОДСТВЕНИЯ ПРОЦЕС**

В предстоящото изследване можем да оставим настрана различието между производствена цена и стойност, тъй като това различие изобщо отпада, ако, както правим в дадения случай, разглеждаме стойността на целия годишен продукт на труда, т.е. на продукта на целия обществен капитал.

Печалба (предприемачески доход плюс лихва) и рента не са нищо друго освен своеобразни форми, които приемат отделни части на принадлежната стойност на стоките. Величината на принадлежната стойност е пределът на общата величина на частите, на които тя може да се разпадне. Затова средна печалба плюс рента са равни на принадлежната стойност. Възможно е част от съдържащия се в стоките принадлежен труд, значи и от принадлежната стойност, да не влиза пряко в изравняването към средната печалба, така че част от стоковата стойност изобщо не получава израз в цената на съответната стока. Но, първо, това се компенсира или като нормата на печалбата нараства, когато продадената под стойността ѝ стока образува елемент на постоянния капитал, или като печалба и рента са представени в по-голямо количество продукт, когато продадената под стойността ѝ стока влиза като предмет на лично потребление в потребената

като доход част на стойността. И, второ, тези колебания, средно взето, взаимно се унищожават. Във всеки случай, ако една неизразена в цената на стоката част на принадлежната стойност се окаже загубена за ценообразуването, сумата от средна печалба плюс рента в своята нормална форма никога не може да бъде по-голяма от цялата принадлежна стойност, макар че може да бъде по-малка от последната. Нейната нормална форма предполага работна заплата, съответна на стойността на работната сила. Даже монополната рента, доколкото не е отбив от работната заплата, значи не образува отделна категория, косвено винаги неизбежно образува част на принадлежната стойност; макар и да не образува част от излишъка на цената над производствената цена на самата тази стока, съставна част на която е тя (както е при диференциалната рента), или макар и да не образува излишъчна част от принадлежната стойност на стоката, чиято съставна част е тя, над измерваната със средната печалба част на принадлежната стойност на тази стока (както е при абсолютната рента), все пак тя образува част от принадлежната стойност на други стоки, т. е. на стоките, обменявани срещу тази стока, имаща монополна цена. — Сумата от средна печалба плюс поземлена рента никога не може да превишава величината, чиито части са те, и която е вече дадена преди това разделение. Затова за нашето изследване е безразлично дали се реализира или не се реализира в цената на стоките цялата принадлежна стойност на стоките, т. е. всичкият съдържател се в стоките принадлежен труд. Принаденият труд вече затова не се реализира изцяло защото при постоянното изменение на количеството труд, обществено необходим за производството на дадена стока — изменение, което произтича от постоянното изменение на производителността на труда, — една част от стоките винаги се произвежда в ненормални условия и затова трябва да бъде продавана под индивидуалната им стойност. Във всеки случай печалба плюс рента са равни на цялата реализирана принадлежна стойност (принаден труд) и за изследването, което имаме тук предвид, реализираната принадлежна стойност може да се счита за равна на цялата принадлежна стойност, защото печалба и рента са реализирана принадлежна стойност, следователно онази принадлежна стойност, която изобщо влиза в цената на стоките, следователно практически цялата принадлежна стойност, която е съставна част на тази цена.

От друга страна, работната заплата, която образува третата своеобразна

форма на дохода, е винаги равна на променливата съставна част на капитала, т.е. на съставната част, която" се изразходва не за средства на труда, а за покупка на жива работна сила, за заплащане на работници. (Трудът, заплащан при изразходването на дохода, се заплаща от работна заплата, печалба или рента и затова не съставлява част от стойността на стоките, с които той е заплащан. Следователно той не се взема под внимание при анализа на стоковата стойност и на съставните части, на които тя се разпада). Стойността на променливия капитал, а следователно и цената на труда, се възпроизвежда в частта на овеществения работен ден на работниците, в онази част на стоковата стойност, в която работникът възпроизвежда стойността на своята собствена работна сила или цената на своя труд. Целият работен ден на работника се разпада на две части. Едната част е тази, през време на която той извършва количеството труд, необходимо за възпроизводство на стойността на собствените му средства за живот: заплатената част на целия му труд, онази част, която е необходима за собственото му съхранение и възпроизводство. Цялата останала част от работния ден, цялото излишъчно количество труд, което работникът е извършил свръх труда, реализиран в стойността на работната му заплата, е принадлеен труд, неплатен труд, изразен в принадлеената стойност на цялата му стокова продукция (затова и в излишъчно количество стока), в принадлеената стойност, която на свой ред се разпада на части с различни наименования, на печалба (предприемачески доход плюс лихва) и рента.

И така, цялата част от стойността на стоките, в която се реализира целият труд на работниците, прибавян в течение на един ден или на една година, цялата стойност на годишния продукт, която се създава от този труд, се разпада на стойност на работната заплата, печалба и рента. Защото целият този труд се разпада на необходим труд, с който работникът създава онази част от стойността на продукта, с която той сам е заплащан, т.е. работната заплата, и на неплатен принадлеен труд, с който той създава онази част от стойността на продукта, която представлява принадлеената стойност и впоследствие се разпада на печалба и рента. Освен този труд работникът не извършва никакъв друг труд и освен цялата стойност на продукта, която приема формите на работна заплата, печалба и рента, той не създава никаква друга стойност. Стойността на годишния продукт, в която се изразява новоприбавеният от него в течение на

годината труд, е равна на работната заплата, или на стойността на променливия капитал, плюс принадлежната стойност, която от своя страна се разпада във формите на печалба и рента.

И така, цялата стойностна част на годишния продукт, създадена от работника в течение на годината, се изразява в годишната сума от стойността на трите дохода: стойност на работната заплата, печалба и рента. Очевидно е затова, че в създадената през годината стойност на продукта стойността на постоянната част на капитала не се възпроизвежда, тъй като работната заплата е равна само на стойността на авансираната в производството променлива част на капитала, а рентата и печалбата са равни само на принадлежната стойност на произведения стойностен излишък над общата стойност на авансирания капитал, равна на стойността на постоянния капитал плюс стойността на променливия капитал.

За затруднението, което ни предстои да разрешим тук, е съвсем безразлично обстоятелството, че част от превърнатата във форма на печалба и рента принадлежна стойност не се консумира като доход, а служи за натрупване. Онази нейна част, която се отделя като фонд на натрупването, служи за образуване на нов, допълнителен капитал, но не за възстановяване на старата съставна част на стария капитал, изразходвана както в работна сила, така и в средства на труда. Следователно за опростяване тук може да се приеме, че доходите изцяло са отишли за лично потребление. Затруднението е двояко. От една страна, стойността на годишния продукт, във вид на който се консумират тези доходи — работна заплата, печалба, рента, — съдържа известна част от стойността, равна на стойността на влязлата в него постоянна част на капитала. Тя съдържа тази стойностна част освен стойностната част, която се свежда до работна заплата, и тази част, която се разлага на печалба и рента. Следователно стойността на годишния продукт = работна заплата + печалба + рента + C , при което C е постоянната част на неговата стойност. Как произведената през годината стойност, равна само на работна заплата + печалба + рента, може да купи продукт, чиято стойност = (работна заплата + печалба + рента) + C ? Как произведената през годината стойност може да купи продукт, който има стойност, по-голяма от самата нея?

От друга страна, ако се абстрахираме от онази част на постоянния капи-

тал, която не е влязла в продукта и която затова, макар и с намалена стойност, продължава да съществува и след годишното производство на стоките, ако така се абстрахираме временно от приложения, но не потребен основен капитал, то ще се окаже, че постоянната част на авансирания капитал във форма на сурови и спомагателни материали изцяло е влязла в новия продукт, докато една част от средствата на труда изцяло е потребена, друга част — само от части използвана, така че само част от нейната стойност е потребена в производството. Цялата тази изразходвана в производството част на постоянния капитал трябва да бъде възстановена *in natura* (в натура. ред.). Приемайки, че всички други условия, особено производителната сила на труда, не са се изменили, за нейното възстановяване ще бъде необходимо същото количество труд, както и преди, т.е. тя трябва да бъде възстановена от един стойностен еквивалент. В противен случай самото възпроизводство не може да се извърши в предишния мащаб. Но кой трябва да извършва тези работи и кой ги извършва?

Относно първото затруднение — кой трябва да плаща съдържащата се в продукта постоянна част на стойността и с какво? — приема се, че стойността на консумирания в производството постоянен капитал отново се появява като част от стойността на продукта. Това не противоречи на предпоставките на второто затруднение, тъй като още в том I, гл.V (процес на труда и процес на нарастване на стойността) беше показано как чрез просто прибавяне на нов труд — макар и той да не възпроизвежда старата стойност, а само създава добавка към нея, създава само добавъчна стойност — все пак същевременно се запазва в продукта старата стойност; но също тъй беше показано, че това се извършва от труда не доколкото той създава стойност, т.е. е труд въобще, а доколкото той функционира като определен производителен труд. Затова не е необходим допълнителен труд, за да се запази стойността на постоянната част в продукта, в който се разходва доходът, т.е. цялата създадена през годината стойност. Но естествено необходим е нов допълнителен труд, за да бъде възстановен постоянният капитал, чиято стойност и потребителна стойност са потребени през изтеклата година; без такова възстановяване възпроизводството е изобщо невъзможно.

Всичкият новоприбавен труд е представен в новосъздадената през годи-

ната стойност, която от своя страна изцяло се превръща в трите вида, доход: работна заплата, печалба и рента. Значи, от една страна, не остава излишъчен обществен труд за възстановяването на потребения постоянен капитал, който подлежи на възстановяване отчасти *in natura* и по стойността му, отчасти само по стойността му (доколкото се касае просто за изхабяване на основния капитал). От друга страна, стойността, която е създадена от годишния труд и се разпада на работна заплата, печалба и рента и в тези форми подлежи на изразходване, изглежда недостатъчна, за да заплати или купи постоянната част на капитала, която трябва да се съдържа в продукта извън новосъздадената стойност.

Виждаме, че поставеният тук проблем е вече решен при изследване на възпроизводството на целия обществен капитал — Том II, отдел III. Тук се връщаме към този предмет преди всичко защото там принадлежната стойност още не беше развита в нейните форми на доход: печалба (предприемачески доход плюс лихва) и рента, и затова не можеше да бъде разгледана в тези форми; освен това и поради обстоятелството, че именно към формата на работна заплата, печалба и рента се присъединява една невероятна грешка в анализа, която минава през цялата политическа икономия, започвайки от А. Смит.

Ние разделихме там целия капитал на две големи подразделения: подразделение I, което произвежда средства за производство, и подразделение II, което произвежда средства за индивидуално потребление. Обстоятелството, че някои продукти могат да служат както за лично ползване, така и като средства за производство (кон, жито и др.), съвсем не премахва абсолютната правилност на това разделение. То всъщност не е хипотеза, а само израз на един факт. Да вземем годишния продукт на дадена страна. Една част от продукта, каквато и да е нейната способност да служи като средство за производство, влиза в индивидуалното потребление. Това е продуктът, за който се разходват работна заплата, печалба и рента. Този продукт е продукт на определено подразделение на обществения капитал. Възможно е същият този капитал да произвежда и продукти, принадлежащи към подразделение I. Доколкото е така, производително потребяваните продукти, принадлежащи към подразделение I, се доставят не от частта на този капитал, която е потребена за продукта от подразделение II, за действително падащия се на индивидуалното потре-

бление продукт. Целият продукт II, който влиза в индивидуалното потребление и в който затова се разходва доходът, представлява битието на потребения в него капитал плюс произведения излишък. Това е следователно продукт на капитал, вложен само в производството на средства за потребление. И по същия начин подразделение I на годишния продукт, което служи като средство за възпроизводство (суров материал или оръдие на труда) — каквато и да е изобщо способността на този продукт *naturaliter* (*натурално. ред.*) да служи като средство за потребление, — е продукт на капитал, вложен изключително в производството на средства за производство. Несравнимо по-голямата част от продуктите, които образуват постоянния капитал, се намира и веществено в такава форма, в каквата те не могат да влязат в индивидуалното потребление. А ако могат, както напр., ако селянинът може да изяде определеното си за семейство или да заколи работния си добитък, то икономическото ограничение действа спрямо тази част напълно тъй, както ако тя би съществувала във форма, непригодна за потребление.

Както казахме вече, при разглеждането на двете подразделения ние се абстрахирахме от основната част на постоянния капитал, която продължава да съществува *in natura* и по стойност независимо от годишния продукт на двете подразделения.

В подразделение II, в чиито продукти се разходват работна заплата, печалба и рента, накратко, потребяват се доходите, продуктът по стойността си, от своя страна, се състои от три съставни части. Една съставна част е равна на стойността на потребената в производството. постоянна част на капитала; друга съставна част е равна на стойността на авансираната в производството променлива част на капитала, разходвана за работна заплата; и, най-после, трета съставна част е равна на произведената принадлежна стойност, т.е. = печалба + рента. Първата съставна част на продукта от подразделение II, стойността на постоянната част на капитала, не може да бъде потребена нито от капиталистите, нито от работниците на подразделение II, нито от поземлените собственици. Тя не образува никаква част на техния доход, но трябва да бъде възстановена *in natura*, а за да стане това, трябва да бъде продадена. Напротив, другите две съставни части на този продукт са равни на стойността на произ-

ведените в това подразделение доходи = работна заплата + печалба + рента.

В подразделение I продуктът по форма се състои от същите съставни части. Но частта, която образува тук доход, т.е. работна заплата + печалба + рента, накратко, променливата част на капитала+принадената стойност, се потребява тук не в натуралната форма на продуктите на това подразделение I, а в продуктите на подразделение II. Следователно стойността на доходите на подразделение I трябва да бъде потребена в онази част от продуктите на подразделение II, която образува подлежащия на възстановяване постоянен капитал на това подразделение. Частта от продукта на подразделение II, която трябва да възстанови постоянния капитал на това подразделение, се потребява в натуралната ѝ форма от работниците, капиталистите и поземлените собственици на подразделение I. Те разходват доходите си за този продукт II. От друга страна, продуктът на подразделение I, доколкото представлява доходът на подразделение I, производително се консумира в натуралната му форма от подразделение II, чийто постоянен капитал той възстановява *in natura*. И, най-после, разходваната постоянна част на капитала на подразделение I се възстановява от собствените продукти на това подразделение, които се състоят именно от средства на труда, сурови и спомагателни материали и т.н., възстановява се отчасти чрез обмен между капиталистите от I, отчасти в резултат на това, че някои от тези капиталисти могат непосредствено да приложат собствения си продукт отново като средство за производство.

Да вземем предишната схема (Том II, гл. XX, II) на просто възпроизводство:

$$I. 4000_c + 1000_v + 1000_m = \underline{6000}$$

$$II. 2000_c + 500_v + 500_m = \underline{3000}$$

$$\text{Общо:} \quad \underline{6000} + \underline{3000} = \underline{9000}$$

Съгласно това във II от производителите и поземлените собственици се консумира като доход $500_v + 500_m = 1000$; остава за възстановяване 2000_c . То се консумира от работниците, капиталистите и рентополучателите на подразделение I, чийто доход = $1000_v + 1000_m = 2000$. Потребеният продукт на II се потребява като доход от подразделение I, а частта от дохода

на подразделение I, представена в неподлежащия на потребление продукт, се потребява като постоянен капитал на II. Следователно остава да се отчетат 4000с на подразделение I. Това се възстановява от собствения продукт на I = 6000 или, по-точно = 6000—2000, тъй като тези 2000 вече са превърнати в постоянен капитал за II. Трябва да отбележим, че цифрите естествено са взети произволно, затова и отношението между стойността на дохода на I и стойността на постоянния капитал на II изглежда произволно. Обаче очевидно е, че ако процесът на възпроизводството се извършва нормално и при неизменящи се други условия, значи, абстрахирайки се от натрупването, стойностната сума от работна заплата, печалба и рента в подразделение I трябва да бъде равна на стойността на постоянната част на капитала в подразделение II. Иначе или подразделение II не ще може да възстанови своя постоянен капитал, или подразделение I не ще може да превърне своя доход от непотребяема в потребяема форма.

И така, стойността на годишния стоков продукт, напълно както и стойността на стоковия продукт на отделно капиталовложение и стойността на всяка отделна стока, се разпада на две съставни стойностни части: едната *A*, която възстановява стойността на авансирания постоянен капитал, и другата *B*, която се представя във формата на доход като работна заплата, печалба и рента. Последната стойностна съставна част *B* дотолкова представлява противоположност на първата *A*, доколкото *A* при равни други условия 1) никога не приема формата на доход, 2) винаги се връща във формата на капитал, а именно на постоянен капитал. Обаче и другата съставна част *B* от своя страна съдържа в самата себе си противоположност. Печалбата и рентата имат това общо с работната заплата, че всички те трите образуват форми на дохода. Въпреки това те съществено се различават една от друга по това, че в печалбата и рентата е представена принадлежна стойност, т.е. незаплатен труд, а в работната заплата — заплатен труд. Частта от стойността на продукта, която представлява разходвана работна заплата, т.е. възстановява работната заплата, и която при нашата предпоставка, че възпроизводството се извършва в същия мащаб и при същите условия, отново се превръща в работна заплата — тази част се влива обратно преди всичко като променлив капитал, като съставна част на капитала, който трябва отново да бъде авансиран за възпроизводството. Тази съставна част функционира

двояко. Тя съществува отначало във формата на капитал и се обменя като такъв срещу работна сила. В ръцете на работника тя се превръща в доход, който, той извлича от продажбата на работната си сила, обменя се като доход срещу средствата за живот и се консумира. Този двоен процес се проявява посредством паричното обръщение. Променливият капитал се авансира в пари, изплаща се във вид на работна заплата. Това е първата му функция като капитал. Той бива обменян срещу работна сила и се превръща в проявление на тази работна сила, в труд. Такъв е процесът за капиталиста. Обаче, второ: с тези пари работниците купуват една част от своя стокосен продукт, измервана с тези пари, и я консумират като доход. Ако мислено се абстрахираме от паричното обръщение, то една част от продукта на работника се намира в ръцете на капиталиста във формата на наличен капитал. Тази част той авансира като капитал, дава я на работника срещу нова работна сила, докато работникът я консумира като доход непосредствено или чрез обмяната ѝ в други продукти. По такъв начин частта от стойността на продукта, която е предназначена да се превърне при възпроизводството в работна заплата, в доход за работниците, приижда обратно в ръцете на капиталиста във формата на капитал, по-точно: на променлив капитал. Обстоятелството, че тя приижда обратно в тази форма, е съществено условие за постоянно възобновяващото се възпроизводство на труда като наеман труд, на средствата за производство като капитал и на самия производствен процес като капиталистически производствен процес.

За да не се оплитаме в безполезни затруднения, необходимо е да различаваме общ добив и чист добив от общ доход и чист доход.

Общият добив, или общият продукт, е целият възпроизведен продукт. След приспадане на вложената, но непотребена част на основния капитал стойността на общия добив, или на общия продукт, е равна на стойността на авансирания и потребен в производството капитал, постоянен и променлив, плюс принадлежната стойност, която се разпада на печалба и рента. Или ако разглеждаме продукта не на отделния капитал, а на целия обществен капитал, общият добив е равен на веществените елементи, които образуват постоянния и променливия капитал, плюс веществените елементи на принадлежния продукт, в които са представени печалбата и рентата.

Общият доход е онази част на стойността и измерваната с нея част на общия продукт (Bruttoprodukts oder Rohprodukts), която остава след приспадане на онази част от стойността на цялото производство (и на измерваната с нея част на продукта), която възстановява вложения в производството и потребен в него постоянен капитал. Общият доход е равен следователно на работната заплата (или на частта от продукта, която е предназначена да се превърне отново в доход на работника) + печалбата + рентата. А чистият доход е свръхстойност, следователно принадлежният продукт който остава след приспадане на работната заплата и значи представлява всъщност реализираната от капитала и подлежаща на подялба със земевладелеца принадлежна стойност и измерваният с нея принадлежен продукт.

Видяхме, че стойността на всяка отделна стока и стойността на целия стокос продукт на всеки отделен капитал се разпада на две части: едната просто възстановява постоянния капитал, а другата — макар и известна малка част от нея да приижда обратно като променлив капитал, значи и във *формата* на капитал — все пак е предназначена изцяло да се превърне в общ доход и да приеме формата на работна заплата, печалба и рента, сумата от които съставлява общият доход. Видяхме по-нататък, че същото става и по отношение стойността на целия годишен продукт на дадено общество. Само в следното съществува различие между продукта на отделния капиталист и продукта на обществото: от гледището на отделния капиталист чистият доход се различава от общия доход, защото последният съдържа работната заплата, а първият я изключва. Ако разгледаме дохода на цялото общество, то националният доход се състои от работна заплата плюс печалба, плюс рента, т.е. от общия доход. Впрочем и това е една абстракция, тъй като цялото общество при капиталистическото производство застава на капиталистическо гледище и счита за чист доход само дохода, който се разпада на печалба и рента.

Напротив, фантазията, като напр. при г. Сей, че целият добив, целият общ продукт се превръщат за дадена нация в чист добив или не се различават от него, следователно това различие от национално гледище преставало да съществува — тази фантазия е само необходимият и краен израз на абсурдната догма, минаваща през цялата политическа икономия от А. Смит насам, че стойността на стоките в крайна сметка из-

цяло се разпада на доходи: работна заплата, печалба и рента⁵¹).

Естествено, лесно е да се разбере, когато се касае за всеки отделен капиталист, че една част от неговия продукт трябва отново да се превърне в капитал (даже абстрахирайки се от разширяването на възпроизводството, или на натрупването), и при това не само в променлив капитал, който от своя страна е предназначен да се превърне отново в доход за работника, т.е. във форма на доход, но и в постоянен капитал, който никога не може да се превърне в доход. И най-простото наблюдаване на производствения процес показва това очевидно. Затруднението започва едва когато производственият процес се разглежда изобщо и в неговата цялост. Стойността на цялата част от продукта, която се потребява като доход във формата на работна заплата, печалба и рента (при което е съвсем безразлично дали това потребление е лично или производително), действително изцяло, както показва анализът, се покрива със сумата, стойността, образувана от работна заплата плюс печалба, плюс рента, т.е. с общата стойност на трите дохода, макар че стойността на тази част от продукта, напълно както онази, която не влиза в дохода, съдържа една стойностна част = C , равна на стойността на съдържащия се в тези части постоянен капитал, следователно *prima facie* (на пръв поглед. ред.) не може да се изчерпва със стойността на дохода. Това обстоятелство — което, от една страна, е практически безспорен факт, а, от друга страна, също тъй безспорно теоретическо противоречие — представлява една трудност, от която се изплъзват най-лесно с твърдението, че стоковата стойност само привидно от гледището на отделния капиталист съдържа някаква друга стойностна част, различна от съществуващата във форма на доход.

Фразата: „Доходът за едни става капитал за други“, прави излишни всякакви по-нататъшни размисления. Щом стойността на всеки продукт може да бъде потребена във вид на доход, как е възможно възстановяването на стария капитал; как стойността на продукта на всеки индивидуален капитал може да бъде равна на сумата стойности на трите дохода плюс C , постоянния капитал, а общата сума от стойността на продуктите на всички капитали равна на сумата стойности на трите дохода плюс O — всичко това тук естествено изглежда неразрешима загадка и трябва тогава да бъде обяснявано с това, че анализът изобщо е негоден

да разкрие простите елементи на цената и е длъжен да се задоволява с въртене в порочния кръг и да отлага решението до безкрайност. Така онова, което се явява като постоянен капитал, може да бъде сведено до работна заплата, печалба, рента, а стоките стойности, в които са представени работна заплата, печалба, рента, от своя страна се определят от работната заплата, печалбата, рентата и т.н. до безкрайност. [52\)](#)

Коренно погрешната догма, че стойността на стоките в последна сметка може да бъде сведена до **работна заплата + печалба + рента**, има и друг израз: че консуматорът в последна сметка трябвало да плаща цялата стойност на целия продукт; или че паричното обръщение между производители и потребители в последна сметка трябвало да бъде равно на паричното обръщение между самите производители; положения, които са също тъй неверни, както основното положение, на което те почиват.

Трудностите, които водят до този погрешен и *prima facie* (от пръв поглед. ред.) абсурден анализ, са накратко следните:

1) Неразбирането на основното отношение между постоянен и променлив капитал, значи и на природата на принадлежната стойност, а с това и на цялата база на капиталистическия начин на производство. Стойността на всеки отделен продукт на капитала, на всяка отделна стока съдържа една **стойностна част = постоянен капитал**, една **стойностна част = променлив капитал** (превърнат в работна заплата за работниците) и една **стойностна част = принадлежна стойност** (после разделяща се на печалба и рента). Как е възможно работникът с работната си заплата, капиталистът с печалбата си, поземленият собственик с рентата си да могат да купуват стоки, всяка от които съдържа не само една от тези съставни части, но и всички три, и как е възможно сумата от стойностите на работна заплата, печалба и рента, следователно от трите източника на доход, заедно взети, да може да купува стоките, съставляващи цялото потребление на получателите на тези доходи, стоки, които освен тези три стойностни съставни части съдържат и една излишъчна стойностна съставна част, а именно постоянния капитал? Как могат те със стойност на три части да купят стойност на четири? [53\)](#)

Анализ на това дадохме в „Капиталът“, Том II, отдел III.

2) Неразбиране как трудът присъединява нова стойност, запазва старата

стойност в нова форма, без да я произвежда отново.

3) Неразбиране на общата връзка в процеса на възпроизводството, как тя се представя не по отношение на отделния капитал, а по отношение на общия капитал; неразбиране на трудността при разкриването на начина как продуктът, в който се реализира работна заплата и принадлежна стойност, т.е. цялата стойност, която е създал всичкият новоприсъединен през годината труд, може да възстановява постоянната част на своята стойност и същевременно да се свежда в стойност, ограничена от доходите; как, по-нататък, потребеният в производството постоянен капитал може да бъде веществено и по стойност заместен от нов, въпреки че общата сума на новоприсъединения труд се реализира само в работна заплата и в принадлежна стойност и изчерпателно е представена в сумата от стойностите на двете. Главната трудност се състои именно в това, в анализа на възпроизводството и на съотношението на различните му съставни части както по вещественния им характер, така и по стойностните им съотношения.

4) Но тук се появява ново затруднение, което още повече се засилва, когато различните съставни части на принадлежната стойност се представят във формата на самостоятелни един към друг доходи. Затруднението се състои в това, че твърдите определения на: доход и капитал взаимно се заменят и променят местата си, така че изглеждат само относителни определения от гледището на отделния капиталист, обаче изчезват при разглеждане на целокупния производствен процес. Например доходът на работниците и капиталистите от подразделение I, произвеждащо постоянен капитал, възстановява и веществено, и по стойност постоянния капитал на капиталистите от подразделение II, произвеждащо средства за потребление. Така можем да се изплъзнем от затруднението с представата, че което за един е доход, за друг е капитал, и че затова тези определения нямат никакво отношение към действителното обособяване на съставните части на стоковата стойност. По-нататък: стоки, предназначени в края на краищата да образуват веществените елементи, в които се разходва доходът, т.е. средства за потребление, напр. прежда, сукно, минават през годината различни стъпала. На едно стъпало те образуват част от постоянния капитал, на друго тях ги потребяват индивидуално, т.е. влизат в състава на дохода.

Можем следователно да си въобразим заедно с А. Смит, че постоянният капитал е само мним елемент на стоковата стойност, който изчезва в общата връзка. По такъв начин става по-нататък обмен на променлив капитал срещу доход. Работникът купува с работната си заплата частта от стоките, която съставлява, неговият доход. С това той същевременно възстановява за капиталиста паричната форма на променливия капитал. И най-последно: част от продуктите, които образуват постоянен капитал, се възстановява, или *in natura*, или чрез обмен между самите производители на постоянния капитал — процес, с който консуматорите нямат нищо общо. Ако не вземем това предвид, възниква привидността, че доходът на консуматорите възстановява целия продукт, следователно и постоянната стойностна част.

5) Освен бъркотията, внасяна от превръщането на стойностите в производствени цени, възниква и една друга вследствие превръщането на принадлежната стойност в различни особени форми на доход, една към друга самостоятелни и отнасящи се към различните елементи на производството, в печалба и рента. Забравят, че стойностите на стоките са основата и че разпадането на тази стокова стойност на отделни съставни части и по-нататъшното развитие на тези съставни части във форма на доход, превръщането им в отношения на различните владелци на различните фактори на производството към тези съставни части на стойността, разпределението им между тези владелци съобразно определени категории и титули, съвсем нищо не изменя в самото определение на стойността и нейния закон. Също тъй не се изменя законът за стойността от обстоятелството, че уравниването на печалбата, т.е. разпределянето на цялата принадлежна стойност между различните капитали, и препятствията, които отчасти (в абсолютната рента) създава поземлената рента за това уравниване, обуславят отклонението на регулиращите средни цени на стоките от индивидуалните им стойности. Това оказва влияние само на присъединяването на принадлежната стойност към цените на различните стоки, но не премахва самата принадлежна стойност и съвкупната стойност на стоките като източник на тези различни съставни части на цената.

Това е *quid pro quo* (смесване на понятията (буквално: едно вместо друго). ред.), което разглеждаме в следната глава и което неизбежно е свързано с привидността, че стойността възниквала от собствените си

съставни части. А именно различните съставни части на стоковата стойност придобиват в доходите самостоятелни форми и като такива приходи ги отнасят към отделните веществени елементи на производството като техни източници вместо към стойността на стоката като техен източник. Те действително се отнасят към споменатите особени източници, но не като съставни части на стойността, а като приходи, като такива съставни части на стойността, които принадлежат на тези определени категории агенти на производството: на работника, на капиталиста, на поземления собственик. Но все пак можем да си въобразим, че тези стойностни съставни части не произхождат от разлагането на стоковата стойност, а, обратно, образуват я именно чрез своето съединяване; и тогава ще се получи великолепният омагьосан кръг: стойността на стоките възниква от сумата стойности на работна заплата, печалба, рента, а стойността на работната заплата, печалба, рента от своя страна се определя от стойността на стоките и т.н. [54\)](#)

При нормално състояние на възпроизводството само една част от новоприсъединения труд се употребява за производство и следователно за възстановяване на постоянния капитал; именно тъкмо онази част, която възстановява постоянния капитал, изразходван в производството на средства за потребление, на веществени елементи на дохода. Това се изравнява с това, че тази постоянна част не струва на подразделение II никакъв добавъчен труд. Но постоянният капитал, който (разглеждайки целокупния процес на възпроизводството, в който следователно е включено и гореказаното изравняване на подразделенията I и II) не е продукт на новоприсъединения труд, макар че този продукт не би могъл да бъде произведен без него — този постоянен капитал през време на процеса на възпроизводството е подложен, във веществено отношение, на случайности и опасности, които могат да го намалят. (Освен това, ако го разглеждаме и по стойност, той може и в това отношение да се обезцени вследствие изменение в производителната сила на труда; обаче това се отнася само до отделните капиталисти.) Съответно на това една част на печалбата, следователно на принадлежната стойност, значи и на принадлежния продукт, в който (ако се разгледа по стойност) е представен само новоприсъединен труд, служи като застрахователен фонд. При това работата никак не се изменя от това, дали този застрахователен фонд се управлява от застрахователно дружество като отделно предприятие или

не. Това е единствената част на дохода, която не се потребява като доход и не служи непременно като фонд на натрупване. Дали тя фактически служи като фонд на натрупване, или само покрива недоимъка на възпроизводството, зависи от случая. Това е и единствената част на принадлежната стойност и на принадлежния продукт, следователно и на принадлежния труд, която наред с частта, която служи за натрупване, значи за разширяване на процеса на възпроизводството, трябва да се запази и след премахване на капиталистическия начин на производство. Естествено това предполага, че редовно потребяваната от непосредствените производители част не ще бъде ограничена на сегашния ѝ минимален размер.

Освен принадлежния труд за онези, които поради възрастта си още не могат или вече не могат да участват в производството, отпада всякакъв труд за издържане на такива, които не работят. Ако се обърнем към времето на възникването на обществото, ще видим, че тук няма още произведени средства за производство, следователно няма постоянен капитал, чиято стойност влиза в продукта и който при възпроизводство в същия мащаб трябва да бъде възстановен *in natura* от продукта в определен от неговата стойност размер. Но тук природата дава непосредствено средствата за живот, каквито не е необходимо да бъдат произвеждани. Затова тя и на дивака, който има да удовлетворява само малко потребности, дава време не за да използва още несъществуващите средства за производство за ново производство, а освен труда, който струва присвояването на съществуващите в природата средства за живот, да разходва гурд за превръщане на други продукти на природата в средства за производство: лък, каменен нож, лодка и др. Този процес при дивака, разглеждан само откъм веществената му страна, напълно съответства на обратното превръщане на принадлежен труд в нов капитал.

В процеса на натрупването постоянно се извършва превръщането на такъв продукт на излишъчен труд в капитал; и обстоятелството, че всеки нов капитал произхожда от печалба, рента или други форми на дохода, т.е. от принадлежния труд, води към погрешната представа, че цялата стойност на стоките произхожда от доход. Това обратно превръщане на печалбата в капитал при по-внимателен анализ показва, че добавъчният труд — който винаги се представя във форма на доход — служи не за запазване или възпроизводство на предишната стойност на капитала, а

доколкото тя не се потребява като доход, за създаване на нов допълнителен капитал.

Цялото затруднение произтича от това, че всичият новоприсъединен труд, доколкото създадената от него стойност не се свежда в работна заплата, се явява във вид на печалба — разбирана тук като форма на принадлежната стойност въобще, — т.е. като стойност, която нищо не е струвала на капиталиста и която затова естествено не трябва да му възстановява нищо авансирано, никакъв капитал. Затова такава стойност съществува във формата на свободното, добавъчно богатство, накратко — от гледището на отделния капиталист — във формата на негов доход. Но тази новосъздадена стойност еднакво може да бъде потребена както производително, така и индивидуално, както като капитал, така и като доход, частично тя вече го е натуралната си форма трябва да бъде потребена производително. Така става ясно, че присъединеният през годината труд създава както капитал, така и доход, което се вижда в процеса на натрупването. Но употребената за новосъздаване на капитал част от работната сила (значи, по аналогия, онази част от работния ден, която дивакът употребява не за присвояване на храната, а за изготвяне на оръдието, с което той присвоява храната) става неразпознаваема поради това, че целият продукт на принадлежния труд се представя преди всичко във формата на печалба — определение, което в действителност няма нищо общо със самия този принадлежен продукт, а се отнася само за частните отношения на капиталиста към инкасираната от него принадлежна стойност. В действителност принадлежната стойност, която работникът създава, се разпада на доход и капитал, т. е. на средства за потребление и добавъчни средства за производство. Но предишният, останал от миналата година постоянен капитал (извън частта, която е повредена и следователно *pro tanto* (съответно. ред.) унищожена, значи доколкото предишният капитал не трябва да бъде възпроизведен — а такива нарушения в процеса на производството се отнасят към сферата на застраховането), разглеждан по стойността му, не се възпроизвежда чрез новоприсъединения труд.

Виждаме, по-нататък, че част от новоприсъединения труд постоянно се поглъща в процеса на възпроизводството и възстановяването на потребения постоянен капитал, макар че този новоприсъединен труд се свежда

само до доходи: работна заплата, печалба и рента. Но при това не се взема предвид **1)** че част от стойността на продукта на този труд не е продукт на този новоприсъединен труд, а вече съществуващ и потребен постоянен капитал; че затова частта от продукта, в която е представена тази стойностна част, също не се превръща в доход, а възстановява *in natura* неговите (на този постоянен капитал) средства за производство; **2)** че стойностната част, в която действително е представен този новоприсъединен труд, не се консумира *in natura* като доход, а възстановява постоянния капитал в друга сфера, където тя се превръща в такава натурална форма, в която може да бъде консумирана като доход, но която от своя страна пак не е изключително продукт на новоприсъединен труд.

Доколкото възпроизводството се извършва в неизменен мащаб, всеки потребен елемент на постоянния капитал трябва да бъде възстановен *in natura* посредством нов екземпляр от съответен род, ако не със същото количество и форма, то поне със същата дееспособност. Ако производителната сила на труда остава същата, това натурално възстановяване включва възстановяването на същата стойност, каквато постоянният капитал е имал в предишната си форма. Ако производителната сила на труда се увеличи, така че същите веществени елементи могат да бъдат възпроизведени с по-малко труд, то една по-малка част от стойността на продукта може напълно да възстанови *in natura* постоянната част. Излишъкът може в такъв случай да послужи за образуване на нов добавъчен капитал или на по-голяма част от продукта може да бъде дадена формата на средства за потребление, или пък да бъде намален принадлежният труд. Напротив, ако производителната сила на труда се намали, то за възстановяване на по-раншния капитал ще бъде необходима по-значителна част от продукта; принадлежният продукт ще се намали.

Обратното превръщане на печалбата или изобщо на някаква форма на принадлежна стойност в капитал показва — като се абстрахираме от исторически определената икономическа форма и разглеждаме това превръщане просто като образуване на нови средства за производство, — че все още продължава да съществува положението, когато работникът освен труда за придобиване на непосредствени средства за живот разходва труд за произвеждане на средства за производство. Превръщането на

печалбата в капитал не значи нищо друго освен прилагане на част от излишъчния труд за образуване на нови, добавъчни средства за производство. Че това става във формата на превръщане на печалбата в капитал, означава само, че не работникът, а капиталистът разполага с излишъчния труд. Че този излишъчен труд трябва най-напред да мине през стадий, в който той се представя като доход (докато напр. у дивака се представя като труд, непосредствено насочен към произвеждане на средства за производство), означава само, че този труд или неговият продукт се присвоява от неработещия. Но онова, което действително се превръща в капитал, не е печалбата като такава. Превръщането на принадлежната стойност в капитал означава само, че принадлежната стойност и принадлежният продукт не се потребяват от капиталиста като доход, индивидуално. Онова, което действително се превръща по такъв начин, е стойност, овеществен труд, или продуктът, в който е непосредствено представена тази стойност или срещу който тя се обменя след предварително превръщане в пари. И когато в капитал се превръща печалбата, то не тази определена форма на принадлежната стойност, не печалбата образува източника на новия капитал. Принадената стойност тук само се превръща от една форма в друга. Но не това превръщане на формата я прави капитал. Като капитал сега функционират стоката и нейната стойност. Но обстоятелството, че стойността на стоката не е платена — а само тогава тя става принадлежна стойност, — няма никакво значение за овеществяването на труда, за самата стойност.

Недоразумението се изразява в различни форми. Например в това, че стоките, от които се състои постоянният капитал, също съдържат елементи на работна заплата, печалба и рента. Или: което за един представлява доход, за друг представлява капитал, и значи това са само субективни отношения. Така напр. преждата на предача съдържа известна част стойност, което представлява за него печалба. Следователно, когато тъкачът купува преждата, той реализира печалбата на предача, но за него самия тази прежда е само част от постоянния му капитал.

Освен казаното по-рано за отношението между доход и капитал трябва да отбележим още следното: онова, което от гледище на стойността влиза в преждата като съставна част в капитала на тъкача, е стойността на преждата. Как частите на тази стойност се разпределят за самия пре-

дач на капитал и доход, с други думи, на платен и неплатен труд — това е съвсем безразлично за определянето стойността на самата стока (като се абстрахираме от измененията, обусловени от средната печалба). Обаче тук се таи на заден план представата, че печалбата, изобщо принадлежната стойност, била излишък над стойността на стоката, който се получава само чрез надбавяне, взаимно ограбване, печалба от отчуждаване. Когато се плаща производствената цена или даже стойността на стоката, плащат се естествено и съответните части на стоковата стойност, които за продавача на стоката се представят във форма на доход. За монополни цени тук естествено не става дума.

Второ, напълно вярно е, че съставните части на стоката, от които се състои постоянният капитал, могат да бъдат сведени, както всяка друга стокова стойност, до стойностни части, които за производителите и собствениците на средства за производство се свеждат до работна заплата, печалба и рента. Това е само капиталистическата форма за изразяване на факта, че всяка стокова стойност е само мярката на съдържащия се в дадена стока обществено необходим труд. Но още в книга първа показме, че това никак не пречи за разпадането на стоковия продукт на всеки капитал на отделни части, от които едната представлява изключително постоянната част на капитала, другата — променливата част на капитала и третата — само принадлежната стойност.

Щорх изразява и мнението на много други, когато говори:

«Подлежащите на продажба продукти, които съставляват националният доход, трябва да бъдат разглеждани в политическата икономия двояко: като стойности по отношение на индивидите и като блага по отношение на нацията ; защото доходът на нацията не се определя, както доходът на отделния индивид, по стойността му, а по неговата полезност или по онези потребности, които той може да задоволи» („Conciderations sur la nature du revenu national“, Paris, 1824, p. 19).

Първо, погрешна абстракция е да се разглежда нацията, чийто начин на производство почива на стойността и която, по-нататък, е организирана капиталистически, като събирателен организъм [Gesamtkorper], който работи само за задоволяване на националните потребности.

Второ, след премахване на капиталистическия начин на производство, но при запазване на общественото производство, определянето на стойността остава преобладаващо в такъв смисъл, че регулирането на работното време и разпределението на общественения труд между различните групи на производството, най-после, счетоводството, което обхваща всичко това, стават по-важни от когато и да било.

(горе)

ГЛАВА ПЕТДЕСЕТА

ПРИВИДНОСТТА, СЪЗДАВАНА ОТ КОНКУРЕНЦИЯТА

Вече показахме, че стойността на стоките или регулираната от тяхната обща стойност производствена цена се разпада на:

- 1) Една стойностна част, която възстановява постоянен капитал, или представлява предишният труд, изразходван при изготвянето на стоката във форма на средства за производство; с други думи, стойността или цената на средствата за производство, влезли в производствения процес на стоката. Тук винаги имаме предвид не отделната стока, а стоковия капитал, т.е. формата, в която е представен продуктът на капитала в определен период време, напр. в една година; отделната стока образува само елемент на стоковия капитал, който впрочем по стойността си се разпада аналогично на същите тези съставни части.
- 2) Стойностната част на променливия капитал, която измерва дохода на работника и се превръща за последния в работна заплата, която работна заплата следователно работникът е възпроизвел в тази променлива стойностна част, накратко стойностната част, в която е представена заплатената част на труда, новоприсъединен в производството на стоката към първата, постоянната част.
- 3) Принадената стойност, т.е. стойностната част от стоковия продукт, в която е представен незаплатеният, или принадлежният труд. Тази последна стойностна част приема от своя страна самостоятелни форми, които същевременно са форми на доход: формата на печалба на капитала (лихва върху капитала като такъв и предприемачески доход от капитала като фу-

нкциониращ капитал) и формата на поземлена рента, която се получава от собственика на земята, участваща в процеса на производството. Съставните части **2)** и **3)**, т.е. онази съставна част на стойността, която винаги приема формата на доход — на работна заплата (естествено само след като последната предварително е минала през формата на променлив капитал), печалба и рента, — се различават от постоянната съставна част **1)** по това, че към нея се свежда цялата стойност, в която се овещества новоприсъединеният към тази постоянна част, към средствата за производство на стоката труд. Ако се абстрахираме от постоянната стойностна част, ще бъде правилно да кажем, че стойността на стоката, доколкото тя следователно представлява новоприсъединения труд, винаги се разлага на три части, образуващи трите форми на доход — работна заплата, печалба и рента⁵⁵⁾, чиито съответни стойностни величини, т.е. съответните части, които тези величини съставляват от цялата стойност, се определят от различни, специфични и изведени по-горе закони. Но би било невярно да се твърди обратното, че стойността на работната заплата, нормата на печалбата и нормата на рентата образуват самостоятелни, конституиращи елементи на стойността, от чието съединяване възниква — абстрахирайки се от постоянната съставна част — стойността на стоката; с други думи, би било невярно да се твърди, че те образуват съставни части на стоковата стойност или на производствената цена⁵⁶⁾.

Лесно е да се забележи разликата.

Да приемем, че стойността на продукта на един капитал от 500 е $400_c + 100_v + 150_m = 650$; 150_m от своя страна се разпадат на 75 печалба + 75 рента. Освен това да приемем за отстраняване на ненужни трудности, че този капитал е от среден състав, така че производствената му цена съвпада със стойността му; съвпадане, което винаги става, щом продуктът на този отделен капитал може да се разглежда като продукт на съответна на величината му част от целия капитал.

Тук работната заплата, измервана с променливия капитал, съставлява 20% от авансирания капитал; принадлежната стойност, изчислена върху целия капитал, съставлява 30%, а именно 15% печалба и 15% рента. Цялата стойностна съставна част на стоката, в която е овеществен новопр-

исъединеният труд, е равна на $100_v + 150_m = 250$. Нейната величина не зависи от това, че тя се разпада на работна заплата, печалба и рента. Съотношението на тези последните части ни показва, че работната сила, заплатена със 100, да приемем със 100 ф.ст., е доставила едно количество труд, изразяващо се в парична сума, равна на 250 ф.ст. Оттук виждаме, че работникът е изпълнил принадлеен труд $1\frac{1}{2}$ пъти повече от труда за себе си. Ако работният ден = 10 часа, той е работил 4 часа за себе си и 6 часа за капиталиста. И така, трудът на заплатените със 100 ф.ст. работници се изразява в парична стойност от 250 ф.ст. Извън тази стойност от 250 ф.ст. няма нищо за поделение между работниците и капиталистите, между капиталистите и поземлените собственици. Това е цялата стойност, прибавена към стойността на средствата за производство, равна на 400. Затова така произведената и определяна от количеството овеществен в нея труд стокова стойност от 250 образува границата на дивидентите, които работникът, капиталистът и поземленият собственик могат да извлекат от тази стойност във форма на работна заплата, печалба и рента.

Да приемем, че един капитал със същия органически състав, т.е. със същото съотношение между приложената жива работна сила и приведения в движение постоянен капитал, е принуден да заплати 150 ф.ст. вместо 100 ф.ст. за същата работна сила, която привежда в движение постоянния капитал от 400; и нека, по-нататък, принадлеената стойност пак се разпада в ново съотношение на печалба и рента. Тъй като приемаме, че сега променливият капитал от 150 ф.ст. привежда в движение същата маса труд, каквато по-рано привеждаше в движение капитал от 100 ф.ст., то новопроизведената стойност ще бъде, както и преди, = 250 и стойността на целия продукт, както преди, = 650, но тогава ще имаме $400_c + 150_v + 100_m$; и тези 100_m ще се разпаднат, да кажем, на 45 печалба и 55 рента. Пропорцията, в която цялата новопроизведена стойност се разпределя сега между работна заплата, печалба и рента, ще бъде съвсем друга; съвсем друга ще бъде и величината на целия авансиран капитал, макар че той привежда в движение същата съвкупна маса труд, както и преди. Работната заплата ще съставлява $27\frac{3}{11}\%$, печалбата — $8\frac{2}{11}\%$, рентата — 10 % от авансирания капитал; следователно цялата принадлеена стойност — малко повече от 18%.

Вследствие повишаването на работната заплата ще се промени величината на незаплатената част на целия труд, а с това и величината на принадлежната стойност. При десетчасов работен ден ще трябва сега 6 часа да работиш за себе си и само 4 часа за капиталиста. Ще се измени също отношението между печалба и рента; намалената принадлежна стойност ще бъде поделена между капиталиста и поземления собственик в нова пропорция. И най-после, тъй като стойността на постоянния капитал е останала неизменена, а стойността на авансирания променлив капитал е нараснала, намалената принадлежна стойност ще се изрази в още по-намалена норма на общата печалба, при което под последната разбираме тук отношението на цялата принадлежна стойност към целия авансиран капитал.

Изменението в стойността на работната заплата, в нормата на печалбата и нормата на рентата, каквото и да е действието на регулиращите взаимоотношения на тези части закони, може да се извършва само в границите, определяни от величината на новосъздадената стокова стойност = 250. Изключение би могло да има само ако рентата почива на монополна цена. Това никак не би изменило закона, но само би усложнило изследването. Защото ако в този случай започнем да разглеждаме просто самия продукт, то изменението ще се прояви само в разпределението на принадлежната стойност; ако започнем да разглеждаме относителната стойност на този продукт в сравнение с други стоки, ще констатираме само това различие, че част от принадлежната стойност на последните се пренася към тази специфична стока.

Да повторим накратко:

Стойност на продукта	Нова стойност	Норма на принадлежната стойност	Норма на общата печалба
Първи случай: $400_c + 100_v + 150_m = 650$	250	150%	30%
Втори случай: $400_c + 100_v + 150_m = 650$	250	$66\frac{2}{3}\%$	$18\frac{2}{11}\%$

Преди всичко принадлежната стойност е намалена с една трета от предишната си величина — от 150 на 100. Нормата на печалбата е спаднала с малко повече от една трета — от 30 на 18%, тъй като намалената принадлежна стойност сега се изчислява върху нарасналия авансиран съвкупен

капитал. Но и тя далеч не е спаднала в същата пропорция, както нормата на принадлежната стойност. Тази последната от $150/100$ е спаднала на $100/150$, т.е. от 150% на $66\frac{2}{3}\%$, докато нормата на печалбата е намалена само от $150/500$ на $100/550$, или от 30% на 18 и $2/11\%$. Следователно нормата на печалбата спада относително повече, отколкото масата, но по-малко, отколкото нормата на принадлежната стойност. Освен това виждаме, че стойностите, както и масите на продуктите остават неизменени, щом се прилага същото количество труд, макар че авансираният капитал поради нарастването на променливата му съставна част се увеличи. Това увеличение на авансирания капитал би се отразило естествено много чувствително на капиталиста, който започва ново предприятие. Но от гледна точка на възпроизводството в неговата цялост нарастването на променливия капитал означава само едно — че по-голямата част на новосъздадената от новоприсъединения труд стойност се превръща в работна заплата и значи преди всичко в променлив капитал, вместо да се превръща в принадлежна стойност и принадлежен продукт. Следователно стойността на продукта остава неизменна, тъй като тя е ограничена, от една страна, от постоянната стойност на капитала = 400, от друга страна, от числото 250, в което е представен новоприсъединеният труд. Но и двете тези величини са останали неизменни. Този продукт, доколкото сам той отново влиза в постоянния капитал, представлява в същата стойностна величина еднакво голяма маса потребителна стойност, колкото и преди; следователно същата маса от елементи на постоянния капитал запазва същата стойност. Иначе би била работата, ако работната заплата би се повишила не защото работникът е започнал да получава по-голяма част от собствения си труд, но ако той би започнал да получава по-голяма част от своя собствен труд поради това, че е паднала производителността на труда. Тогава цялата стойност, в която се изразява същото количество труд — платен и неплатен, — би останала неизменна; но масата на продукта, в която е представено това количество труд, би се намалила и следователно би се увеличила цената на всяка съответна част на продукта, тъй като такава част представлява сега по-голямо количество труд. Повишената работна заплата 150 не ще представлява повече продукт, отколкото предишната работна заплата 100; намалената принадлежна стойност 100 ще представлява само $\frac{2}{3}$ от продукта, $66\frac{2}{3}\%$ от масата потреб-

ителни стойности, която преди се изразяваше със 100. В този случай ще поскъпне и постоянният капитал, доколкото в него влиза този продукт. Но това не би било следствие от повишаването на работната заплата, а обратно — повишаването на работната заплата би било следствие от поскъпването на стоките и следствие на понижената производителност на същото това количество труд. Тук възниква илюзията, че повишаването на работната заплата е оскъпило продукта; в действителност това повишаване не е причина, а резултат от изменението в стойността на стоките вследствие понижената производителност на труда.

Ако, обратно, при други равни условия — т.е. при условието, че предишното количество разходван труд е представено, както преди, в 250 — се увеличи или спадне стойността на средствата за производство, разходвани от труда, то и стойността на същата маса продукт ще се увеличи или ще спадне със същата величина. $450c+100v+150m$ съставлява стойността на продукта = 700, докато $350c+100v+150m$ дава за стойността на същата маса продукт само 600 вместо предишните 650. Следователно, когато расте или намалява авансираният капитал, приведен в движение от същото количество труд, тогава при равни други условия се увеличава или спада стойността на продукта — ако увеличението или намалението на авансирания капитал става вследствие изменението във величината на стойността на постоянната част на капитала. Обратно, тя не се изменя, ако увеличението или намалението на авансирания капитал е предизвикано от изменение във величината на стойността на променливата част на капитала при неизменна производителна сила на труда. Увеличението или намалението на стойността на постоянния капитал не се компенсира от никакво противоположно движение. А увеличението или намалението на променливия капитал при неизменяща се производителност на труда се компенсира от обратното движение на принадлежната стойност, така че стойността на променливия капитал плюс принадлежната стойност, т.е. стойността, новоприсъединена от труда към средствата за производство и новосъздадена в продукта, остава неизменена.

Напротив, ако увеличението или намалението на стойността на променливия капитал или на работната заплата е следствие от поскъпване или спадане на цената на стоките, т.е. следствие от намаление или увеличение на производителността на разходвания в това капиталовложение

труд, то това ще се отрази в стойността на продукта. Но повишението или намалението на работната заплата тук не е причина, а само следствие.

Ако, напротив, в горе приведения пример, при неизменен постоянен капитал = 400_c , изменението на 100_v+150_m в 150_v+100_m , т.е. увеличението на променливия капитал, беше следствие от намалението на производителната сила на труда не в дадения отрасъл на производството, напр. в памуко-предачната промишленост, а, да речем, в земеделието, което доставя на работника хранителните продукти — следователно, ако то беше резултат от поскъпването на тези хранителни продукти, то стойността на продукта не би се изменила. Стойността от 650 сега, както и преди, би била представена в същата маса памучна прежда.

От гореизложеното произтича, по-нататък, следното: ако вследствие на икономии и др. п. се намалят вложенията на постоянен капитал в такива отрасли на производството, чиито продукти влизат в потреблението на работника, то това, също както и непосредственото нарастване на производителността на самия разходван труд, може да доведе до намаление на работната заплата, защото поевтинява средствата за живот на работника — може да доведе следователно до повишение на принадлежната стойност; така че нормата на печалбата би нараснала тук по две причини: първо, защото намалява стойността на постоянния капитал и, второ, защото се увеличава принадлежната стойност. Когато разгледахме превръщането на принадлежната стойност в печалба, приехме, че работната заплата не намалява, а остава постоянна, тъй като там трябваше да изследваме колебанията на нормата на печалбата независимо от изменението в нормата на принадлежната стойност. Освен това изяснените от нас там закони имат общ характер, те са валидни и за капиталовложения, чиито продукти не влизат в потреблението на работника, следователно измененията в стойността на чийто продукт не оказват влияние на работната заплата.

И така, обособяването и разлагането на стойността, всяка година отново прибавяна към средствата за производство или към постоянния капитал

посредством отново разходвания труд — формирането на тази новосъздадена стойност и нейното разлагане в различните форми на доход — в работна заплата, печалба и рента, — никак не изменя границите на самата стойност, на сумата от стойности, която се разпределя между тези различни категории; също както изменението в съотношението между тези отделни части не може да измени тяхната сума, тази дадена стойностна величина. Даденото число 100 остава винаги същото, все едно дали го разлагаме на $50 + 50$ или на $20 + 70 + 10$, или на $40 + 30 + 30$. Стойностната част на продукта, която се разпада на тези доходи, е определена също, както и постоянната стойностна част на капитала от стойността на стоките, т.е. от количеството овеществен в тях труд. Значи, първо, дадена е масата от стокони стойности, разпределяща се между работната заплата, печалбата и рентата — дадена е следователно абсолютната граница на сумата от стойностните части на тези стоки. Второ, що се отнася до самите отделни категории, то техните средни и регулиращи граници са също дадени. Работната заплата образува базата на това тяхно ограничение. Тя, от една страна, се регулира от естествен закон; нейната минимална граница е дадена от физическия минимум средства за живот, необходими на работника за поддържане и възпроизводство на работната си сила — дадена е следователно от определено количество стоки. Стойността на тези стоки се определя от работното време, необходимо за тяхното възпроизводство, значи от частта на новоприсъединения към средствата за производство труд или от частта на всеки работен ден, която работникът употребява за производство и възпроизводство на еквивалент на стойността на тези необходими средства за живот. Ако например средната стойност на неговите средства за живот за един ден е равна по стойност на 6 часа среден труд, то той трябва работи за себе си средно по 6 часа на ден. Действителната стойност на работната му сила се отклонява от този физически минимум; тя е различна в зависимост от климата и равнището на общественото развитие; тя зависи не само от физическите, но и от исторически ровилите се обществени потребности, които стават втора природа. Но във всяка страна и във всеки даден период тази регулираща средна работна заплата е дадена величина. Така стойностите на всички останали доходи имат граница. Тя винаги е равна на стойността, в която се въплътява целият работен ден (който тук съвпада със средния работен ден, защото

той обхваща цялата маса труд, приведена в движение от целокупния обществен капитал), минус онази негова част, която се възплътява в работната заплата. Нейната граница следователно е дадена от границата на стойността, в която се изразява незаплатеният труд, т.е. от количеството на този незаплатен труд. Ако онази част на работния ден, която работникът разходва за възпроизводство на стойностите на своята работна заплата, намира крайната си граница във физическия минимум на работната заплата, то другата част на работния ден — онази, в която е представен принадлежният труд, следователно и стойностната част, която изразява принадлежната стойност — намира своята граница във физическия максимум на работния ден, т.е. в това съвкупно количество ежедневно работно време, което работникът изобщо може да даде при условие, че запазва и възпроизвежда работната си сила. Тъй като в това изследване се отнася за разпределението на стойността, в която е представен целият новоприбавен през годината труд, то работният ден може да се разглежда тук като постоянна величина и се приеме като такава независимо от това, дали той много или малко се отклонява от своя физически максимум.

Абсолютната граница на онази част от стойността, която образува принадлежната стойност и се разпада на печалба и поземлена рента, по такъв начин е дадена; тя се определя от величината на незаплатената част на работния ден, която остава след приспадане на заплатената му част, следователно от онази част от стойността на целия продукт, в която се осъществява този принадлежен труд. Ако наречем, както аз вече направих, печалба принадлежната стойност, ограничена в тези предели и изчислена върху целия авансиран капитал, то тази печалба, разглеждана откъм абсолютната ѝ величина, е равна на принадлежната стойност и следователно границите ѝ са също тъй закономерно определени, както и границата на последната. Но височината на нормата на печалбата също е величина, включена в известни определяни от стойността на стоките граници. Тя е отношението на цялата принадлежната стойност към целия обществен капитал, авансиран в производството. Ако този капитал = 500 (да приемем: милиони), а принадлежната стойност = 100, то 20% образуват абсолютната граница на нормата на печалбата. Разпределението на обществената печалба съобразно тази норма между вложените в разните сфери на производството капитали създава отклоняващи се от стойностите на стоките производствени цени, които именно са действително регулиращ-

ите средни пазарни цени. Но това отклонение не сменя нито определението на цените от стойностите, нито закономерните граници на печалбата. Вместо стойността на стоката, равна на разходвания за нейното производство капитал плюс съдържащата се в нея принадлежна стойност, сега производствената цена на стоката е равна на разходвания за нейното производство капитал k плюс принадлежната стойност, която се пада на нея съобразно общата норма на печалбата, напр. 20% върху авансирания за производството на тази стока капитал, както действително разходван, така и само вложен. Но тази надбавка от 20% сама се определя от принадлежната стойност, която е създал целият обществен капитал, и от нейното отношение към стойността на капитала; именно затова тя съставлява 20%, а не 10 или 100. Значи превръщането на стойностите в производствени цени не сменя границите на печалбата, но само изменя разпределението на последната между различните отделни капитали, от които се състои общественият капитал — разпределя я между тях неравномерно, пропорционално на частта, която всеки от тях съставлява от целокупния капитал. Пазарните цени се повишават над и падат под тази регулираща производствена цена, но такива колебания взаимно се унищожават. Ако разгледаме ценоразписите за един продължителен период и след като отстраним случаите, когато поради изменение на производителната сила на труда се изменя действителната стойност на стоките, а също и случаите, когато процесът на производството се нарушава от природни или обществени бедствия, то ще бъдем поразени преди всичко от относително тесните предели на отклоненията и след това от регулярността, с която такива отклонения се уравновесяват. Тук ще намерим онова господство на регулиращите средни, което Кетле посочи за обществените явления. Ако изравняването на стоковите стойности в производствени цени не се натъква на никакви препятствия, то рентата се свежда до диференциална рента, т. е. ограничава се изравняването на свръхпечалбите, които регулиращата производствена цена би доставила на някои капиталисти и които поземленият собственик сега присвоява. Следователно тук рентата намира своята определена граница на стойността в ония отклонения на индивидуалните норми на печалбата, които предизвиква регулирането на производствените цени чрез общата норма на печалбата. Когато поземлената собственост създава препятствия за уравняването на стоковите стойности в производствени цени и си присвоява

абсолютна рента, то тази последната е ограничена от излишъка в стойността на земеделските продукти над тяхната производствена цена, следователно от излишъка на съдържащата се в тях принадлежна стойност над печалбата, която се пада на капиталите съответно общата норма на печалбата. Тази разлика образува тук границата на рентата, която и сега съставлява само определена част на дадената и съдържаща се в стоките принадлежна стойност.

И най-после, ако уравниването на принадлежната стойност в средната печалба срещне в различните сфери на производството препятствие в изкуствени или в естествени монополи и особено в монопола на поземлената собственост, така че стане възможна монополната цена, превишаваща производствената цена и стойността на стоките, върху които действува монополът, все пак определяните върху стойността на стоките граници не ще бъдат с това премахнати. Монополната цена на известни стоки само ще прехвърли една част от печалбата на други стокопроизводители върху стоките с монополна цена. Косвено ще възникне местно нарушение в разпределението на принадлежната стойност между различните сфери на производството, но такова нарушение ще остави границата на самата принадлежна стойност неизменена. Ако стоката с такава монополна цена влиза в необходимото потребление на работника, то тя ще увеличи работната заплата и с това ще понижи принадлежната стойност, ако работникът продължава да получава цялата стойност на работната сила. Такава стока може да намали работната заплата под стойността на работната сила, но само доколкото работната заплата превишава границата на своя физически минимум. Тук монополната цена ще се заплаща чрез отбив от реалната работна заплата (т.е. от сумата потребителни стойности, получавани от работника с даденото количество труд) и от печалбата на другите капиталисти. Границите, в пределите на които монополната цена може да наруши нормалното регулиране на стоковите цени, ще бъдат твърдо определени и ще се поддават на точно изчисление.

И така, както разпределението на новоприсъединената и изобщо разлагаща се на доходи стойност на стоките намира своите дадени и регулиращи граници в съотношението между необходим и принадлежен труд, между работна заплата и принадлежна стойност, така и разделянето на са-

мата принадлежна стойност на печалба и поземлена рента намира своите граници в законите, които регулират уравниването на нормата на печалбата. Що се отнася до разпадането на лихва и предприемачески доход, то пределите и на двете, заедно взети, образуват средната печалба. Тя дава онази определена стойностна величина, в границите на която трябва да се извърши това разделяне. Определената пропорция, в която става разделянето, тук носи случаен характер, т.е. определя се изключително от отношенията на конкуренцията. Докато в другите случаи равновесието между търсене и предлагане унищожават отклонението на пазарните цени от регулиращите ги средни цени, т.е. унищожават влиянието на конкуренцията, тук то е единствено определящо. Но защо? Защото един и същ фактор на производството, капиталът, трябва да разпредели попадащата му се принадлежна стойност между двама владетци на същия този фактор на производството. Но обстоятелството, че тук няма определена закономерна граница за разделянето на средната печалба, не премахва границите на последната като част от стоковата стойност — тъй както границата на печалбата на дадено предприятие не се засяга от факта, че двамата съдружника поради някакви външни обстоятелства делят помежду си тази печалба не по равно.

Ако следователно онази част от стоковата стойност, в която е представен новоприсъединеният към средствата за производство труд, се разпада на различни части, които после във вид на доходи приемат самостоятелни една към друга форми, то от това съвсем не следва, че работната заплата, печалбата и рентата трябва да се разглеждат като конституиращи елементи, от съединяването или сумата на които възниквала регулиращата цена (*natural price*, „*prix necessaire*“ {„естествена цена“, „необходима цена“. ред.}) на самите стоки; така, че не стоковата стойност — след приспадане от нея на постоянната стойностна част — би била първоначалното единство, което се разпада на посочените три части, а, обратно, цената на всяка една от тези три части би се определяла самостоятелно и само от събирането на тези три независими величини се получавала цената на стоката. В действителност стойността на стоката е предварително дадена величина, съвкупността на цялата сума от стойности на работната заплата, печалбата и рентата, каквито и да са относителните величини на тези последните. Според посочения погрешен възглед работната заплата, печалбата и рентата са три самостоятелни

стойностни величини, чиято съвкупна величина създава, ограничава и определя величината на стоковата стойност.

Преди всичко ясно е, че ако работната заплата, печалбата и рентата биха конституирали цената на стоките, това би трябвало еднакво да важи както за постоянната част на стоковата стойност, така и за другата част, в която са представени променливият капитал и принадлежната стойност. Тази постоянна част може следователно да бъде оставена тук без внимание, защото стойността на стоките, от които тя се състои, също би се свеждала до сумата от стойностите на работната заплата, печалбата и рентата. Както вече показахме, този възглед отрича даже самото съществуване на такава постоянна част на стойността.

Ясно е освен това, че тук отпада всяко понятие за стойност. Остава само представата за цената в смисъл, че на притежателите на работна сила, капитал и земя се плаща известна сума пари. Но какво са парите? Парите не са вещ, а определена форма на стойността, следователно пак предполагат стойността. Нека определено количество злато или сребро се плаща за тези елементи на производството или нека те мислено бъдат приравнени към това количество. Но златото и среброто (и просветеният икономист се гордее с това прозрение) сами са стоки, както всяка друга стока. Следователно цената на златото и среброто също се определя от работната заплата, печалбата и рентата. Значи ние не можем да определяме работната заплата, печалбата и рентата, като ги приравняваме към известно количество злато и сребро, тъй като стойността на това злато и сребро, с която те трябва да бъдат оценени като в свой еквивалент, трябва преди това да бъде оценена именно от тях, независимо от златото и среброто, т.е. независимо от стойността на всяка стока, която стойност сама именно е продукт на посочените три фактора. И така, да се каже, че стойността на работната заплата, печалбата и рентата се състояла в това, че те били равни на известно количество злато и сребро, би значило да кажем, че те са равни на известно количество работна заплата, печалба и рента.

Да вземем най-напред работната заплата. Защото и при това гледище трябва да се изхожда от труда. Как се определя регулиращата цена на работната заплата, цената, около която се колебаят нейните пазарни цени?

Да кажем от търсенето и предлагането на работна сила. Но за какво търсене на работна сила става тук дума? За търсене от страна на капитала. Търсенето на работа следователно е равносилно на предлагане на капитал. За да говорим за предлагане на капитал, трябва да знаем преди всичко какво е капитал. От какво се състои капиталът? Да вземем най-простото му проявление: от пари и стоки. Но парите са само форма на стоката. Значи — от стоки. Но стойността на стоките, съгласно предпоставката, се определя преди всичко от цената на произвелия ги труд, от работната заплата. Работната заплата тук е предпоставка и се разглежда като елемент, конституиращ цената на стоката. Значи тази цена трябва сега да бъде определена от отношението на предлагането на труд към капитала. Цената на самия капитал е равна на цената на стоките, от които той се състои. Търсенето на труд от капитала е равно на предлагането на капитал. А предлагането на капитал е равно на предлагането на сума от стоки по дадена цена и тази цена се регулира преди всичко от цената на труда, а цената на труда от своя страна пък е равна на онази част от стоковата цена, от която се състои променливият капитал, който се отстъпва на работника в замяна на неговия труд; а цената на стоките, от които се състои този променлив капитал, преди всичко се определя пак от цената на труда; защото цената на стоките се определя от цената на работната заплата, печалбата и рентата. Следователно, за да определим работната заплата, не можем да изхождаме от капитала като предпоставка, защото стойността на самия капитал се определя посредством работната заплата.

Освен това привличането тук на конкуренцията никак не ни помага. Конкуренцията заставя пазарните цени на труда да се покачват или да спадат. Но да приемем, че търсене и предлагане на труд взаимно се покриват. От какво тогава ще се определя работната заплата? От конкуренцията. Но ние приехме именно, че конкуренцията е престанала да определя, че тя вследствие равновесието на двете ѝ противоположно насочени сили престава да оказва влияние. Та нали искаме да намерим именно естествената цена на работната заплата, т.е. не тази цена на труда, която се регулира от конкуренцията, а онази цена на труда, която — напротив — регулира конкуренцията.

Не остава нищо друго, освен да определим необходимата цена на труда с необходимите средства за живот на работника. Но тези средства за живот са стоки, които имат цена. Следователно цената на труда се опреде-

ля от цената на необходимите средства за живот, а цената на средствата за живот, както и на всички други стоки, се определя преди всичко от цената на труда. Следователно цената на труда, определяна от цената на средствата за живот, се определя от цената на труда. Цената на труда определя сама себе си. С други думи, ние не знаем от какво се определя цената на труда. Трудът има тук изобщо цена, защото се разглежда като стока. Следователно, за да говорим за цена на труда, трябва да знаем какво е изобщо цена. Но какво е цена изобщо, ние по този път именно не ще узнаем.

Но да приемем, че по този толкова утешителен начин сме определили необходимата цена на труда. А как да определим средната печалба, печалбата на всеки капитал, която при нормални условия образува втория елемент на цената на стоката? Средната печалба трябва да се определя от средната норма на печалбата; а как се определя последната? От конкуренцията между капиталистите? Но конкуренцията вече предполага съществуването на печалбата. Тя предполага различни норми на печалбата, следователно и различни печалби в същите или в различни отрасли на производството. Конкуренцията може да влияе върху нормата на печалбата само доколкото тя влияе върху цените на стоките. Конкуренцията може само да предизвика, щото производители от един и същ отрасъл на производството да продават стоките си по еднакви цени, а в пределите на различни отрасли — по цени, които им дават еднаква печалба, еднаква пропорционална надбавка към вече частично определената от работната заплата цена на стоката. Ето защо конкуренцията може само да уравнява различията в нормата на печалбата. За да може да се уравняват нееднакви норми на печалбата, печалбата като елемент на стоката цена трябва да бъде вече налице. Конкуренцията не я създава. Тя повишава или понижава, но тя не създава онова равнище, което се установява, щом като равенството действително е настъпило. И когато говорим за необходима норма на печалбата, ние искаме да узнаем именно тази норма на печалбата, която не зависи от движението на конкуренцията, а от своя страна регулира конкуренцията. Средната норма на печалбата се появява при равновесие на силите на конкуриращите помежду си капиталисти. Конкуренцията може да създаде това равновесие, но не нормата на печалбата, която настъпва при това равновесие. След като такова равновесие е постигнато, защо тогава общата норма на печ-

албата = 10 или 20, или 100%? Вследствие на конкуренцията ли? Но, тъкмо обратното, конкуренцията е премахнала причините, които предизвикваха отклонения от 10 или 20, или 100%. Тя е наложила една стокова цена, при която всеки капитал дава еднаква печалба пропорционално на своята величина. Но величината на самата тази печалба е независима от конкуренцията. Последната само постоянно свежда всички отклонения към тази величина. Един човек конкурира с друг и конкуренцията го застава да продава стоките си по същата цена както другите. Но защо тази цена е 10 или 20 или 100?

Следователно не остава нищо друго, освен да обясним нормата на печалбата, значи и печалбата, като определена по непонятен начин надбавка към цената на стоката, която дотук се определяше от работната заплата. Тази норма на печалбата трябва да бъде дадена величина — ето единственото, което ни казва конкуренцията. Но това ние вече знаехме, когато говорихме за общата норма на печалбата, за „необходимата цена“ на печалбата.

Съвсем излишно е отново да проследим този безплоден ход на разсъждения с оглед на поземлената рента. И без това е ясно, че проведен щогоде последователно, той довежда само до това, че печалбата и рентата се оказват просто надбавка, определяна от съвсем непонятни закони, към цената на стоките, определяна преди всичко от работната заплата. Накратко, конкуренцията трябва да обяснява всички безсмислици на икономистите, докато икономистите — напротив, бяха длъжни да обяснят конкуренцията.

Ако оставим настрана фантазията, че печалба и рента, като съставни части на цената, се създават в обръщението, т.е. възникват от продажбата — а обръщението не може да даде нищо, което не му е било предварително дадено, — то работата се свежда просто до следното:

Нека определената от работната заплата цена на стоката = 100; нормата на печалбата 10% върху работната заплата и рентата 15% върху работната заплата. Тогава цената на стоката, определяна от сумата на работната заплата, печалбата и рентата, ще е = 125. Тези 25 надбавка не могат да възникнат от продажбата на стоките. Защото всички, които продават един на друг стоки, продават за 125 онова, което на всеки от тях е струв-

ало 100 работна заплата; това е съвсем същото, както ако всеки от тях продаваше по 100. Следователно тази операция трябва да бъде разглеждана независимо от процеса на обръщението.

Ако трима си поделят самата стока, която сега струва 125 — а работата никак не се изменя, ако капиталистът най-напред продаде стоката за 125, а след това плати на работника 100, на себе си 10 и на земевладелеца 15, — то работникът получава $\frac{4}{5} = 100$ от стойността и от продукта. Капиталистът получава $\frac{2}{25}$ от стойността и от продукта, а получателят на поземлената рента — $\frac{3}{25}$. След като е продал за 125 вместо за 100, капиталистът дава на работника само $\frac{4}{5}$ от продукта, в който е представен трудът му. Следователно резултатът ще бъде същият, ако той даде на работника 80 и задържи 20, от които 8 са неговият дял и 12 за получателя на поземлената рента. Тогава той щеше да продаде стоката по нейната стойност, тъй като в действителност надбавките към цената са повишения, независими от стойността на стоката, която при нашата предпоставка се определя от стойността на работната заплата. Така по околелен път работата се свежда до това, че при дадената представа думите „работна заплата“, 100, означават стойността на продукта, т.е. сумата пари, в която е представено това определено количество труд, но че тази стойност все пак се различава от реалната работна заплата и следователно оставя известен излишък. Само че този излишък тук се изразява в номинална надбавка към цената. Следователно, ако работната заплата беше не 100, а 110, то печалбата щеше да бъде = 11 и поземлената рента = $16\frac{1}{2}$, значи цената на стоката = $137\frac{1}{2}$. Съотношението щеше да остане без изменение. Но тъй като деленето се осъществява винаги чрез номинална надбавка на известни проценти към работната заплата, то цената се повишава и пада заедно с работната заплата. Работната заплата тук отначало се приравнява към стойността на стоката и след това пак се отделя от нея. Но в действителност работата по един безсъдържателен околелен път се свежда до това, че стойността на стоката се определя от количеството на съдържащия се в нея труд, стойността на работната заплата — от цената на необходимите средства за живот, а излишъкът на стойността над работната заплата образува печалба и рента.

Разпадането на стойностите на стоките след приспадане стойността на разходваните при тяхното производство средства за производство; разп-

адането на тази дадена сума от стойности, определена от овещественото в стоковия продукт количество труд, на три съставни части, които после, като работна заплата, печалба и поземлена рента, приемат вид на самостоятелни, една от друга независими форми на доход — това разпадане се представя на откритата за всички повърхност на капиталистическото производство, следователно и в представите на повлияните от нея агенти на последното, в съвсем извратен вид.

Нека цялата стойност на една стока бъде = 300, от които 200 съставляват стойността на потребените при нейното производство средства за производство, или на елементите на постоянния капитал. Остават значи 100 като сума на присъединената към тази стока в процеса на производството нова стойност. Тази нова стойност от 100 е всичко, което може да подлежи на поделяне между трите форми на дохода. Ако работната заплата = x , печалбата = y , поземлената рента = z , то в разглеждания случай сумата $x+y+z$ винаги ще бъде равна на 100. Но в представата на промишленниците, търговците и банкерите, както и в представата на вулгарните икономисти, това съвсем не става така. За тях не стойността на стоката след приспадане стойността на потребените за нейното производство средства за производство е дадена равна на 100, които след това се разпадат на x , y и z . Напротив, за тях цената на стоката се образува просто от величините на стойностите на работната заплата, печалбата и рентата, които се определят независимо от стойността на стоката и една от друга, така че x , y и z са дадени и определени всяка самостоятелно, и само от сумата на тези величини, която може да бъде повече или по-малко от 100, се получава величината на стойността на стоката като резултат от сбора на тези съставни части, образуващи нейната стойност. Такова *quid pro quo* (смесване на понятия. ред.) е неизбежно вследствие на редица причини:

Първо, съставните части на стойността на стоката противостоят една на друга като самостоятелни доходи, които се отнасят като такива към трите съвсем различни един от друг фактора на производството: труда, капитала и земята, вследствие на което изглежда, че те възникват от тези последните. Собствеността върху работната сила, капитала и земята е причината за това, че тези различни съставни части на стоковата стойност

се падат на съответните собственици и затова се превръщат за тях в доходи. Но стойността не възниква от превръщането в доход, тя трябва да съществува още преди да получи възможност да се превърне в доход, да приеме този вид. Привидността на обратното още повече се засилва от това, че определянето на относителната величина на тези три части една към друга се извършва по разнородни закони, чиято връзка със самата стойност на стоките и чието ограничение от стойността никак не се проявява на повърхността.

Второ: както вече видяхме, общо повишение или снижение на работната заплата, предизвиквайки при равни други условия движение на общата норма на печалбата в противоположна посока, изменя производствените цени на различните стоки, повишава едни от тях и понижава други в зависимост от средния състав на капитала в съответните сфери на производството. По такъв начин тук, поне в някои сфери на производството, опитът действително показва, че средната цена на стоката се повишава вследствие повишаване на работната заплата и се понижава вследствие нейното намаление. Но „опитът“ не показва, че независимата от работната заплата стойност на стоките скрито регулира тези изменения.

Ако, напротив, повишението на работната заплата е местно, ако то става само в отделни отрасли на производството под влиянието на особени условия, то може да настъпи съответно номинално повишение на цените на тези стоки. Такова повишение на относителната стойност на един сорт стоки в сравнение с другите, за които работната заплата остава неизменена, е в такъв случай само реакция против местното нарушение на равномерността в разпределението на принадлежната стойност между различните сфери на производството, средство за уравниване на отделните норми на печалбата към общата норма. „Опитът“, който е отбелязан тук, пак се свежда към това, че цената се определя от работната заплата.

И така, опитът и в двата случая показва едно — че работната заплата определя стоковите цени. Това, което опитът не показва, е скритата причина на тази зависимост. По-нататък: средната цена на труда, т.е. стойността на работната сила, се определя от производствената цена на необходимите средства за живот. Ако се повишава или намалява втората, то се повишава или понижава и първата. Опитът тук пак показва само

съществуването на връзка между работната заплата и цената на стоките; но причината може да се представи като следствие и следствието като причина, което и става при движението на пазарните цени, където повишението на работната заплата над средната съответствува на свързаното с периода на разцвета повишение на пазарните цени над производствените цени, а следващото падане на работната заплата под средната съответствува на падането на пазарните цени под производствените цени.

Ако се абстрахираме от колебливото движение на пазарните цени, то на зависимостта на производствените цени от стойността на стоките би трябвало да съответства в непосредствения опит *prima facie* (на пръв поглед. ред.) фактът, че при повишаване на работната заплата се понижава нормата на печалбата, и обратно. Но ние вече видяхме, че нормата на печалбата може да се определя от изменения в стойността на постоянния капитал, независими от измененията на работната заплата; така че работната заплата и нормата на печалбата могат да се изменят не в противоположна, а в една и съща посока, могат едновременно да се повишават или спадат. Ако нормата на печалбата непосредствено съвпаднаше с нормата на принадлежната стойност, това би било невъзможно. Също тъй при повишаване на работната заплата вследствие покачване цените на средствата за живот нормата на печалбата може да остане неизменена или даже да се повиши вследствие по-голяма интензивност на труда или удължаване на работния ден. Всички тези данни на опита потвърждават предизвиканата от самостоятелната, изопачена форма на съставните части на стойността илюзия, че само работната заплата или работната заплата заедно с печалбата определят стойността на стоките. Щом изобщо съществува такава илюзия по отношение на работната заплата, щом изглежда, че цената на труда съвпада с произведената от труда стойност, то по отношение на печалбата и рентата това се разбира само по себе си. Техните цени, т.е. техният паричен израз, трябва в този случай да се регулират независимо от труда и създадената от него стойност.

Трето: Да приемем, че стойностите на стоките или само привидно независимите от тях производствени цени в непосредствения опит винаги съвпадат с пазарните цени на стоките, вместо да се проявяват само като

регулиращи средни цени посредством постоянната компенсация на непрекъснатите колебания на пазарните цени. Да приемем по-нататък, че възпроизводството се извършва винаги при едни и същи неизменни условия, така че производителността на труда във всички елементи на капитала остава постоянна. Да приемем, най-после, че частта от стойността на стоковия продукт, която във всяка сфера на производството се образува чрез присъединяване към стойността на средствата за производство на ново количество труд, следователно на нова стойност — се разпада в неизменна пропорция на работна заплата, печалба и рента, така че действително изплатената работна заплата, фактически реализираната печалба и фактическата рента винаги непосредствено съвпадат: със стойността на работната сила, с тази част на цялата принадлежна стойност, която по силата на средната норма на печалбата се пада на всяка самостоятелно функционираща част от целия капитал, и с границите, в които *normaliter* (нормално. ред.) на дадената база е заключена поземлената рента. Да приемем, с една дума, че разпределението на произведената от обществото стойност и регулирането на производствените цени се извършва на капиталистическа база, но при премахване на конкуренцията.

И така, при тези предпоставки, когато стойността на стоките би била и би се проявявала като постоянна величина; когато частта от стойността на стоковия продукт, която се разпада на доходи, би оставала постоянна величина и би се представяла именно като такава; когато, най-после, тази дадена и постоянна част на стойността би се разпадала на работна заплата, печалба и рента винаги в неизменна пропорция — даже при такива предпоставки действителното движение неизбежно би трябвало да се представя в извратен вид: не като разпадане на предварително дадена стойностна величина в три части, приемащи форма на независими един от друг доходи, а, обратно, като образуване на тази стойност от сумата на независими, самостоятелно определящи себе си, съставляващи я елементи на работната заплата, печалбата и поземлената рента. Такава привидност би възникнала неизбежно, тъй като в действителното движение на отделните капитали и техните стокови продукти не стойността на стоката се приема като дадена при разпадането ѝ на съставни части, а, обратно, съставните части, на които тя се разпада, функционират като предпоставка за стойността на стоките.

Преди всичко, както вече видяхме, за отделния капиталист производствените разходи на стоката изглеждат дадена величина и в действителната производствена цена винаги се представят като такава величина. Но производствените разходи, равни на стойността на постоянния капитал, на авансираните средства за производство, плюс стойността на работната сила, която обаче се представя на производствения агент в ирационалната форма на цената на труда, така че работната заплата се представя същевременно като доход на работника. Средната цена на труда е дадена величина, тъй като стойността на работната сила, както на всяка друга стока, се определя от необходимото за нейното възпроизводство работно време. Що се отнася до онази част от стойността на стоката, която съставлява работната заплата, то тя се поражда не от това, че взема тази форма на работна заплата, не от това, че капиталистът авансира на работника във формата на работна заплата дела му в неговия собствен продукт, но от това, че работникът произвежда съответен на работната му заплата еквивалент, т.е. в течение на известна част от своя ежедневен или годишен труд произвежда съдържащата се в цената на работната му сила стойност. Но работната заплата се установява с договора, преди да е произведен съответният ѝ стойностен еквивалент. Като елемент на цената, величината на който е дадена, преди да е произведена стоката и стоковата стойност, като съставна част на производствените разходи работната заплата представлява не част от цялата стойност на стоката, която се откъсва от съвкупната стойност на стоката в самостоятелна форма, а, обратно, като дадена величина, предварително определяща тази съвкупна стойност, т.е. представя се като фактор, който образува стойността и цената. Роля, аналогична на тази, която работната заплата играе в производствените разходи на стоката, играе средната печалба в нейната производствена цена, защото производствената цена е равна на производствените разходи плюс средната печалба върху авансирания капитал. Тази средна печалба влиза практически в представата и в изчисленията на самия капиталист като регулиращ елемент и не само в смисъл че определя прехвърлянето на капиталите от една сфера на влагане в друга, но и изобщо при всички покупки и договори, обхващащи процеса на възпроизводство в повече или по-малко продължителен период. Но доколкото това е така, средната печалба е предварително дадена величина и действително не зависи от

стойността и принадлежната стойност, създавана във всеки отделен отрасъл на производството, а още повече при всяко отделно капиталовложение в пределите на всеки от тези отрасли. Средната печалба във външната си проява изглежда не като резултат от разпадането на стойността, а, обратно, като независима от стойността на стоковия продукт величина, предварително дадена в процеса на производството на стоките и определяща самата средна цена на стоките, т. е. като образуващ стойност фактор. При това принадлежната стойност вследствие разпадането на различните ѝ части в напълно независими една от друга форми се представя в още по-конкретна форма като предпоставка за образуването на стоковата стойност. Една част от средната печалба във формата на лихва самостоятелно противостои на функциониращия капиталист като елемент, предпоставен на производството на стоки и техните стойности. Колкото и да се колебае величината на лихвата, тя все пак във всеки момент и за всеки капиталист е дадена величина, която за него, отделния капиталист, влиза в състава на производствените разходи на произвежданите от него стоки. Същата роля за земеделския капиталист играе поземлената рента във формата на договорно установената аренда, а за другите предприемачи — наемът за помещения на предприятията. Тъй като тези части, на които се разпада принадлежната стойност, за всеки капиталист са дадени елементи на неговите производствени разходи, то изглежда като че ли те, напротив, образуват принадлежната стойност, образуват част от стоковата цена, както работната заплата образува другата ѝ част. Тайната защо тези продукти от разлагането на принадлежната стойност винаги изглеждат предпоставки за образуването на стойност се състои просто в това, че капиталистическият начин на производство, както и всеки друг, непрекъснато възпроизвежда не само материалния продукт, но и обществените икономически отношения, икономическите определености на формата на неговото образуване. Затова резултатът от този производствен процес също тъй неизменно приема вид на негова предпоставка, както предпоставките му — вид на негови резултати. И именно това непрекъснато възпроизводство на същите отношения се предвижда от отделния капиталист като разбиращ се сам по себе си, неподлежащ на никакво съмнение факт. Докато съществува капиталистическото производство като такова, една част от новоприсъединения труд винаги ще се превръща в работна заплата, друга — в печалба (лихва и предприемаче-

ски доход), трета — в рента. При сключването на договори между собствениците на различните фактори на производството това е предпоставка и тази предпоставка е правилна, колкото и да се колебаят във всеки отделен случай относителните величини. Определената форма, в която стойностните части противостоят една на друга, е предпоставка, защото тя постоянно се възпроизвежда, а тя постоянно се възпроизвежда, защото е неизменна предпоставка.

Впрочем опитът и наблюдението показват също, че пазарните цени, разглеждани от страна на техните величини, в чието влияние капиталистът действително вижда единственото определяне на стойността, съвсем независими от посочените предвиждания, съвсем не се съобразяват с това, дали установените с договора лихва или рента са високи или ниски. Но пазарните цени са постоянни само в изменението и тяхната средна величина за по-продължителен период дава именно съответните средни величини на работната заплата, печалбата и рентата като величини постоянни и в последна сметка господстващи над пазарните цени.

От друга страна, доста проста изглежда следната мисъл: щом работната заплата, печалбата и рентата образуват стойността, защото се представят като предпоставки в производството на стойност и за отделния капиталист влизат като предпоставки в производствените разходи и производствената цена, то стойност се образува и от постоянната част, чиято стойност влиза в производството на всяка стока като дадена величина. Но постоянната част на капитала не е нищо друго освен сума от стоки, следователно от стокови стойности. Получава се значи плоска тавтология, че стоковата стойност образува стоковата стойност и е нейна причина.

Обаче ако капиталистът би имал някакъв интерес да поразмисли по този въпрос — а размишленията му като капиталист се определят изключително от неговите интереси и користни мотиви, — то опитът ще му покаже, че продуктът, който той сам е произвел, влиза в други сфери на производството като постоянна част на капитала, а продукти от други сфери на производството влизат в неговия продукт като постоянна част на капитала. Тъй като за него, доколкото се касае за новата му продукция, новообразуваната стойност се образува, както му се струва, от величин-

ите на работната заплата, печалбата и рентата, то тази представа се пренася от него и върху постоянната част, състояща се от продукцията и на други капиталисти; така цената на постоянната част на капитала, а с това и цялата стойност на стоките, се свежда — наистина по неизяснен докрай начин — в крайна сметка до сумата от стойности, получаваща се чрез събиране на самостоятелните, регулирани от различни закони и произтичащи от различни източници фактори на стойността: работна заплата, печалба и рента.

Четвърто. За отделния капиталист е съвсем безразлично дали стоките се продават по тяхната стойност или не, следователно за него е напълно безразлично самото определяне на стойността. Определянето на стойността още от самото си начало е нещо, което се извършва зад гърба му, по силата на независими от него условия, тъй като не стойностите на стоките, а различните от тях производствени цени образуват регулиращите средни цени във всеки отрасъл на производството. Определянето на стойността като такова интересува отделния капиталист и служи за него и за капитала във всяка сфера на производството като определящ момент само доколкото намаленото или увеличеното количество труд, необходимо за производството на стоките съобразно покачването или спадането на производителната сила на труда, в първия случай му дава възможност да получи при съществуващите пазарни цени свръхпечалба, а във втория случай го принуждава да повишава цените на стоките, тъй като сега на всяка единица продукт, или на всяка отделна стока се пада повече работна заплата, повече постоянен капитал, следователно повече лихва. Определянето на стойността го интересува само доколкото то повишава или намалява за самия него производствените разходи на стоката, доколкото следователно го поставя в изключително положение.

Напротив, работната заплата, лихвата и рентата му се представят като регулиращи граници не само на цената, по която той може да реализира част от печалбата (предприемаческия доход), приспадаща му се като на функциониращ капиталист, но по която той изобщо е длъжен да продава стоките, за да може да продължи процесът на възпроизводството. За него е напълно безразлично дали при продажбата на стоката реализира или не реализира съдържащата се в стоката стойност и принадлежна стойност, стига при дадената цена да извлича обикновения или още по-голям

предприемачески доход свръх производствените разходи, индивидуално дадени за него от величината на работната заплата, лихвата и рентата. Затова — абстрахирайки се от постоянната част на капитала — работната заплата, лихвата и рентата му се представят като ограничаващи и затова като творчески, определящи елементи на стоквата цена. Ако му се удаде например да намали работната заплата под стойността на работната сила, т. е. под нейния нормален размер, да получи капитал по по-нисък лихвен процент и да плаща аренда под нормалното равнище на рентата, то за него е съвсем безразлично дали продава стоката под нейната стойност, даже под общата производствена цена, така че една част от съдържащия се в стоката принадлеен труд се отдава в такъв случай даром. Това важи и за постоянната част на капитала. Ако напр. един промишленник може да купи суровия материал под неговата производствена цена, това го предпазва от загуба даже и когато се налага на свой ред да продава този материал в готовия продукт под производствената цена. Неговият предприемачески доход може да остане същият и даже да се увеличи, стига да остане същият или да нарасне излишъкът на стоквата цена над онези нейни елементи, които трябва да бъдат заплатени, възстановени от еквивалента. Но освен стойността на средствата за производство, които влизат в производството на неговите стоки като количествено дадени елементи на цената, именно работната заплата, лихвата и рентата са такива ограничаващи и регулиращи елементи на цената, влизащи в това производство. Затова те му се представят като елементи, определящи цената на стоките. От това гледище работата се представя тъй, като че ли предприемаческият доход се определя или от излишъка на зависещата от случайни условия на конкуренцията пазарна цена над иманентната стойност на стоките, определяна от горепосочените елементи на цената; или пък, доколкото сам предприемаческият доход оказва определящо влияние на пазарните цени, той сам се представя от своя страна като зависещ от конкуренцията между продавачи и купувачи.

Както в конкуренцията между отделните капиталисти, така и в конкуренцията на световния пазар дадените и предпоставените величини на работната заплата, лихвата и рентата влизат в сметката като постоянни и регулиращи величини — постоянни не в смисъл, че не изменят величината си, а в смисъл, че те са дадени във всеки отделен случай и образу-

ват постоянна граница за непрекъснато колебаещите се пазарни цени. Така напр. при конкуренцията на световния пазар се касае изключително за това, може ли при дадената работна заплата, при дадената лихва и при дадената рента стоката да бъде продадена по дадената обща пазарна цена или под нея с изгода, т.е. с реализиране на съответен предприемачески доход. Ако в една страна работната заплата и цената на земята са ниски, но затова пък лихвата на капитала е висока, тъй като капиталистическият начин на производство тук изобщо е недостатъчно развит, докато в друга страна работната заплата и цената на земята са номинално високи, а лихвата на капитала е ниска, то в първата страна капиталистът прилага повече труд и земя, а във втората — сравнително повече капитал. При установяването, доколко е възможна конкуренцията между двамата капиталисти, тези фактори влизат като определящи елементи. Следователно опитът показва тук теоретически, а користните сметки на капиталиста показват практически, че цените на стоките се определят от работната заплата, лихвата и рентата, от цената на труда, капитала и земята и че тези елементи на цената действително са регулиращите, ценообразуващите фактори.

Естествено при това винаги остава един елемент, който не е предпоставка, а резултат от пазарната цена на стоките — именно излишъкът над производствените разходи (*Kostpreis*), образуван чрез събиране на горепосочените елементи: работна заплата, лихва и рента. Този четвърти елемент като че ли се определя във всеки отделен случай от конкуренцията, а общо взето — от средната печалба, която пак се регулира от същата тази конкуренция, само че в по-продължителен период.

Лето. На базата на капиталистическия начин на производство станало е тъй естествено да се разлага стойността, в която е представен новоприсъединеният труд, на доходи във формата на работна заплата, печалба и поземлена рента, че този метод се прилага даже и там, където напълно липсват самите условия за съществуване на тези форми на дохода (не говорим за минали исторически периоди, откъдето приведохме примери при изследването на поземлената рента). Това значи, че по аналогия всичко се привежда под тези форми на доход.

Ако един независим работник — да вземем дребния селянин, защото тук

са приложими и трите форми на дохода — работи за себе си и продава своя собствен продукт, то той се разглежда, първо, като свой собствен работодател (капиталист), който използва самия себе си като работник, и освен това като свой собствен земевладелец, който използва сам себе си като свой арендатор. На себе си като работник той плаща работна заплата, като капиталист той си присвоява печалба, като земевладелец плаща на себе си рента. Приемайки, че капиталистическият начин на производство и съответните му отношения са общата социална база, такава характеристика е правилна, доколкото независимият производител дължи не на своя труд, а на своята собственост върху средства за производство — които тук са приели изобщо формата на капитал, — че е в състояние да си присвои своя собствен принадлеен труд. И освен това, доколкото той произвежда своя продукт като стока и следователно зависи от нейната цена (а даже и ако не зависи, цената все пак може да бъде включена в сметката), масата на принадления труд, която той може да използва, зависи не от собствената ѝ величина, а от общата норма на печалбата; също така и известният излишък над определяния от общата норма на печалбата дял от принадлещата стойност зависи пак не от количеството на разходвания от него труд, но може да бъде присвоен от него по силата на това, че той е собственик на земята. Тъй като подобна форма на производство, несъответстваща на капиталистическия начин на производство, може да бъде подведена — и до известна степен не без основание — под капиталистическите форми на доход, още повече се засилва илюзията, че капиталистическите отношения са естествените отношения на всеки начин на производство.

Ако сведем работната заплата до нейната обща основа, т.е. до онази част от продукта на собствения труд, която влиза в индивидуалното потребление на работника; ако освободим тази част от капиталистическите ограничения и я разширим до такъв обем на потребление, какъвто, от една страна, допуска наличната производителна сила на обществото (т.е. обществената производителна сила на неговия собствен труд като действително обществен) и какъвто, от друга страна, изисква пълното развитие на индивидуалността; ако, по-нататък, сведем принадления труд и принадления продукт до равнището, което при дадените производствени условия на обществото е необходимо, от една страна, за образуване на

застрахователен и резервен фонд и, от друга страна, за непрекъснато разширение на производството в определената от обществената потребност степен; ако, най-после, включим в № 1, необходимия труд, и в № 2, принадлежния труд, количеството труд, което работоспособните членове на обществото постоянно са длъжни да разходват в полза на още или вече неработоспособните му членове, т.е. ако снемем както от работната заплата, така и от принадлежната стойност, както от необходимия труд, така и от принадлежния специфично капиталистическия характер, то ще останат вече не тези форми, а само техните основи, общи на всички обществени начини на производство.

Впрочем такова привеждане е присъщо и на предишни господстващи начини на производство, напр. на феодалния. Производствени отношения, които съвсем не му съответстваха и стояха съвсем извън него, се привеждаха под феодални отношения, напр. в Англия ***tenures in common socage*** (селско държане на земя. ред.) (в противоположност на *tenures on knight's service* {рицарско държане. ред.}), които имаха само парични задължения и само по име бяха феодални.

(горе)

ГЛАВА ПЕТДЕСЕТ И ПЪРВА **ОТНОШЕНИЯ НА РАЗПРЕДЕЛЕНИЕТО** **И ПРОИЗВОДСТВЕНИ ОТНОШЕНИЯ**

И така, новоприсъединяваната ежегодно с помощта на новоприсъединявания труд стойност — а следователно и частта от годишния продукт, в която е представена тази стойност и която може да бъде отделена от общия добив — се разпада на три части, приемащи формите на трите различни дохода, форми, които изразяват една част от тази стойност като принадлежаща или падаща се на притежателя на работната сила, друга част — на притежателя на капитала, и трета — на притежателя на поземлената собственост. Следователно това са отношения или форми на разпределение, защото те изразяват отношенията, в които цялата новопроизведена стойност се разпределя между притежателите на различните фактори на производството.

Съгласно обикновения възглед тези отношения на разпределение се явя-

ват като естествени отношения, като отношения, които произтичат направо от природата на всяко обществено производство, от законите на човешкото производство. Наистина не може да се отрича, че докапиталистическите общества показват други начини на разпределение, но те се тълкуват като неразвити, несъвършени и замаскирани, недоведени до най-чистия си израз и висша форма, иначе украсени разновидности на тези естествени отношения на разпределението.

В тази представа само едно е правилно: щом е дадено обществено производство от какъвто и да е вид (напр. примитивната индийска община или повече изкуствено развилият се комунизъм на перуанците), то винаги може да се прави разлика между онази част от труда, чийто продукт влиза в непосредственото индивидуално потребление на производителите и членовете на техните семейства, и — абстрахирайки се от частта, която се пада на производственото потребление, — друга част на труда, която винаги е принадлеен труд и чийто продукт всякога служи за удовлетворяване на общи обществени потребности, както и да се разпределя този принадлеен продукт и който и да функционира като представител на тези обществени потребности. Следователно тъждеството на различните начини на разпределение се свежда само до това, че те са тъждествени, когато се абстрахираме от техните различия и специфични форми и спрем вниманието си само върху тяхното единство в противоположност на различията им.

Повече развитият и по-критичният ум признава [56a](#)) наистина исторически развиващия се характер на отношенията на разпределението, но с толкова по-голямо упорство държи на неизменящия се, произтичащ от човешката природа и затова независим от всякакво историческо развитие характер на самите производствени отношения.

Обаче научният анализ на капиталистическия начин на производство доказва, напротив, че той е начин на производство от особен вид, със специфична историческа определеност; че той, както всеки друг определен начин на производство, предполага дадено стъпало на обществените производителни сили и на формите на развитието им като свое историческо условие — условие, което само е историческият резултат и продукт на предшестващ процес и от което като от своя дадена основа изхожда

новият начин на производство; че отговарящите на този специфичен, исторически определен начин на производство производствени отношения — отношения, в които влизат хората в своя обществен жизнен процес, в производството на своя обществен живот — имат специфичен, исторически и преходен характер; и че, на края, условията на разпределението, по съществуто си тъждествени с условията на производството, образуват обратната страна на последните, така че и едните, и другите еднакво имат същия исторически преходен характер.

При разглеждане на отношенията на разпределението изхождат преди всичко от привидния факт, че годишният продукт се разпределя като работна заплата, печалба и поземлена рента. Но изразен така, този факт не е верен. Продуктът се разпределя, от една страна, в капитал и, от друга страна, в доходи. Единият от тези доходи, работната заплата, приема собствено формата на доход — дохода на работника — само след като предварително е противостоял на същия работник във формата на капитал. Фактът, че произведените условия за труд и продуктите на труда изобщо противостоят на непосредствените производители като капитал, предварително предполага определен обществен характер на веществените условия на труда по отношение на работниците, а с това и определено тяхно отношение към притежателите на условията за труд и един към друг в самото производство. Превръщането на тези условия на труда в капитал предполага от своя страна експроприацията на земята на непосредствените производители и с това определена форма на поземлената собственост.

Ако едната част на продукта не се превръщаше в капитал, то другата част не би приемала формите на работна заплата, печалба и рента.

От друга страна, щом капиталистическият начин на производство предполага тази определена обществена форма на производствените условия, то той непрекъснато я възпроизвежда. Той не само произвежда материалните продукти, но непрекъснато възпроизвежда и производствените отношения, в които тези продукти се произвеждат, а с това възпроизвежда и съответните отношения на разпределението.

Може наистина да се каже, че сам капиталът (в който е включена и позем-

лената собственост като негова противоположност) предполага разпределение: експроприацията на работника от условията на неговия труд, концентрирането на тези условия в ръцете на едно малцинство от индивиди, изключителната собственост върху земята за други индивиди — с една дума, всички онези отношения, които бяха изследвани в раздела за първоначалното натрупване („Капиталът“, Том I, глава XXIV). Но това разпределение е съвсем различно от онова, което разбират под отношения на разпределението, когато им приписват исторически характер в противоположност на производствените отношения. Тук имат предвид разни титули върху частта на продукта, предназначена за индивидуално потребление. Напротив, тези отношения на разпределение са основата на особени обществени функции, които в пределите на самото производствено отношение принадлежат на определени негови агенти в противоположност на непосредствените производители. Те придават на самите производствени условия и на представителите им специфично обществено качество. Те определят целия характер и цялото движение на производството.

Две характерни черти отличават по начало капиталистическия начин на производство.

Първо. Той произвежда своите продукти като стоки. Не самият факт на производството на стоки го различава от други начини на производство, а обстоятелството, че господстващата и определящата черта на неговите продукти е да са стоки. Това означава преди всичко, че самият работник се представя само като продавач на стока и затова като свободен наемен работник, следователно трудът изобщо се представя като наемен труд. След всички изяснения, дадени досега от нас, излишно е отново да показваме как отношението между капитал и наемен труд определя целия характер на дадения начин на производство. Главните агенти на самия този начин на производство, капиталистът и наемният работник, са като такива само въплъщения, персонификации на капитала и наемния труд; определени обществени характери, които общественият производствен процес налага на индивидите; продукти на тези определени обществени производствени отношения.

Характерът 1) на продукта като стока и 2) на стоката като продукт на ка-

питала вече включва всички отношения на обръщение, т.е. определен обществен процес, който продуктите трябва да извършват и в който те приемат определени обществени черти; той включва и определени отношения на производствените агенти, от които се определя нарастването на стойността на техния продукт и обратното му превръщане било в средства за живот, било в средства за производство. Но даже и да оставим това настрана, от горепосочените две характерни особености на продукта като стока или на стоката като капиталистически произведена стока произтича цялото определение на стойността и регулирането на цялото производство от стойността. В тази съвсем специфична форма на стойността трудът има значение, от една страна, само като обществен труд; от друга страна, разпределението на този обществен труд и неговото взаимно допълнение, обменът на веществата между неговите продукти, неговото подчиняване на обществения механизъм и включването му в последния — всичко това е предоставено на случайните, взаимно унищожавачи се стремления на отделните капиталистически производители. Тъй като последните противостоят един на друг само като стоковладелци, при което всеки се старее да продаде стоката си колкото може по-скъпо (и даже в регулирането на производството се ръководи като че ли само от своя произвол), то вътрешният закон си пробива път само чрез тяхната конкуренция, чрез взаимния им натиск един на друг, в резултат на което отклоненията взаимно се унищожават. Само като вътрешен закон, противостоящ на отделните агенти, като сляп природен закон действа тук законът на стойността и налага общественото равновесие на производството сред случайните му колебания.

По-нататък, още в стоката, а много повече в стоката като продукт на капитала, е включено овеществяването на обществените определения на производството и субективизирането на материалните основи на производството, характеризиращи целия капиталистически начин на производство.

Второто, което специално отличава капиталистическия начин на производство, е производството на принадлежна стойност като пряка цел и определящ мотив на производството. Капиталът произвежда преди всичко капитал и върши това само доколкото произвежда принадлежна стойност. При изследването на относителната принадлежна стойност и, по-нататък,

на превръщането на принадлежната стойност в печалба видяхме как на това се основава един характерен за капиталистическия период начин на производство — особена форма на развитието на обществените производителни сили на труда, приемащи обаче по отношение на работника вид на самостоятелни сили на капитала и намиращи се затова в пряко противоречие със собственото му развитие. Производството заради стойността и принадлежната стойност включва, както показаха по-нататъшните ни изследвания, непрекъснато действащата тенденция да се намали работното време, необходимо за производството на дадена стока, т.е. нейната стойност, под съществуващата в дадения момент обществена средна. Стремещът да се сведат производствените разходи до техния минимум става най-силният лост за повишаване на обществената производителна сила на труда, което обаче тук се представя само като непрекъснато повишаване на производителната сила на капитала.

Властта, която капиталистът като олицетворение на капитала придобива в непосредствения производствен процес, обществената функция, която той изпълнява като ръководител и господар на производството, съществено се различават от властта на базата на производство с помощта на роби, крепостни и др.

Докато при капиталистическото производство на масата на непосредствените производители противостои общественият характер на тяхното производство във формата на строго регулираща власт и на изграден като завършена йерархия обществен механизъм на процеса на труда — при което обаче от тази власт нейните носители се ползват само като олицетворение на условията на труда в противоположност на самия труд, а не като политически или теократически властелини, както беше при предишни форми на производство, — сред самите носители на тази власт, сред самите капиталисти, които противостоят един на друг само като стокоприетатели, господства пълна анархия, в която обществената връзка на производството се налага на личния произвол само като все-силен природен закон.

Само защото са дадени като предпоставка трудът във формата на наеман труд и средствата за производство във формата на капитал — следователно само поради този специфичен обществен характер на тези

два важни фактора на производството, — една част от стойността (продуктът) се превръща в принадена стойност, а тази принадена стойност в печалба (рента), в доход на капиталиста, в добавъчно богатство, намиращо се на негово разположение и принадлежащо нему. Но само защото така тя е представена като негова печалба, добавъчните средства за производство, предназначени за разширяване на възпроизводството на капиталиста и образуващи част от печалбата на капиталиста, са представени като добавъчен капитал, а разширяването на процеса на възпроизводството изобщо — като процес на капиталистическо натрупване.

Макар че формата на труда като наемен труд има решаващо значение за характера на целия процес и за специфичния начин на самото производство, все пак не наемният труд определя стойността. При определянето на стойността се касае за общественото работно време изобщо, за количеството труд, с което изобщо може да разполага обществото и чието поглъщане в различни пропорции от различните продукти определя в известна степен тяхното относително обществено тегло. Определената форма, в която общественото работно време се проявява в стойността на стоката като фактор, определящ последната, е свързана, разбира се, с формата на труда като наемен труд и със съответната форма на средствата за производство като капитал, доколкото само на тази база стокото производство става всеобща форма на производството.

Да разгледаме обаче самите така наречени отношения на разпределение. Работната заплата има за предпоставка наемния труд, печалбата — капитала. Тези определени форми на разпределението предполагат следователно определени обществени черти на производствените условия и определени обществени отношения на агентите на производството. Определеното отношение на разпределение е следователно само израз на исторически определеното производствено отношение.

А сега да вземем печалбата. Тази определена форма на принадлежната стойност е предпоставка за това, че образуването на новите средства за производство се извършва във формата на капиталистическо производство; следователно това е отношение, господстващо над възпроизводството, макар и на отделния капиталист да изглежда, че той собствено би могъл да изяде цялата си печалба като доход. Обаче той се натъква при

това на граници, които застават пред него във формата на застрахователни и резервни фондове, закон на конкуренцията и т.н. и практически му доказват, че печалбата не е само категория на разпределението на индивидуално потребявания продукт. Освен това целият капиталистически производствен процес се регулира посредством цените на продуктите. Но регулиращите производствени цени от своя страна се регулират от изравняването на нормите на печалбата и от съответстващото му разпределение на капитала в различните обществени сфери на производството. Следователно печалбата се явява тук като главен фактор не на разпределението на продукта, а на самото му производство, част от разпределението на капиталите и на самия труд между различните сфери на производството. Разпадането на печалбата на предприемачески доход и лихва се представя като разделяне на един и същ доход. Но то се поражда преди всичко от цялото развитие на капитала като стойност самонарастваща и създаваща принадена стойност — от развитието на тази определена обществена форма на господстващия производствен процес. То развива от себе си кредита и кредитните учреждения, а с това и формата на производството. В лихвата и пр. мнимите форми на разпределението влизат в цената като определящи производствени моменти.

Що се отнася до поземлената рента, то би могло да изглежда, че тя е просто разпределителна форма, защото поземлената собственост като такава не изпълнява в самия процес на производството никаква — или поне никаква нормална — функция. Но обстоятелството, че **1)** рентата се ограничава от излишъка над средната печалба, **2)** че поземленият собственик от ръководител и властелин на производствения процес, следователно и на целия обществен жизнен процес, изпада до ролята на прост предавач на земя в аренда, на поземлен лихвар, на прост получател на рента — това обстоятелство е специфичен исторически резултат на капиталистическия начин на производство. Че земята е получила формата на поземлена собственост, е историческа предпоставка на този начин на производство. Обстоятелството, че поземлената собственост приема форми, които допускат капиталистическия начин на производство в селското стопанство, е продукт на специфичния характер на този начин на производство. Доходът на поземления собственик и при други обществени форми може да се нарече рента. Но той съществено се различава от рентата, каквато тя изпъква при този начин на производство.

Следователно така наречените отношения на разпределение съответстват на исторически определени, специфични обществени форми на производствения процес и на отношенията, в които влизат помежду си хората в процеса на възпроизводството на своя човешки живот, и възникват от тези форми и отношения. Историческият характер на тези отношения на разпределение е историческият характер на производствените отношения, само една страна на които те изразяват. Капиталистическото разпределение се различава от формите на разпределение, които възникват от други начини на производство, и всяка форма на разпределение изчезва с определената форма на производство, на която тя съответства и от която произтича.

Възгледът, който разглежда исторически само отношенията на разпределение, но не производствените отношения, е, от една страна, само възглед на зараждащата се, още несмела критика на буржоазната политическа икономия. Но, от друга страна, той почива на смесване и отъждествяване на обществения производствен процес с простия трудов процес, какъвто трябва да извършва и изкуствено изолиран човек без всякаква обществена помощ. Доколкото трудовият процес е само процес между човека и природата, простите му елементи остават еднакви за всички обществени форми на развитие. Но всяка определена историческа форма на този процес развива по-нататък неговите материални основи и неговите обществени форми. Когато достигне известна степен на зрелост, дадената историческа форма се сваля и отстъпва място на по-висша. Че моментът на такава криза е настъпил, се вижда, когато се разширят и задълбочат противоречията и противоположностите между отношенията на разпределение — следователно и между определената историческа ма на съответните им производствени отношения, — от една страна, и производителните сили, производителната способност и развитието на нейните фактори, от друга страна. Тогава настъпва конфликт между материалното развитие на производството и неговата обществена форма*.

* *Виж труда върху Competition and Cooperation*

(горе)
ГЛАВА ПЕТДЕСЕТ И ВТОРА
КЛАСИТЕ

Собствениците само на работна сила, собствениците на капитал и собствениците на земя, чиито съответни източници на доход са работна заплата, печалба и поземлена рента, значи наемни работници, капиталисти и поземлени собственици, образуват трите големи класи на съвременното общество, почиващо на капиталистическия начин на производство.

В Англия съвременното общество в своята икономическа структура е достигнало безспорно най-широко, най-класическо развитие. Обаче и тук това класово разчленение не се проявява в чист вид. И тук междинни и преходни стъпала навсякъде замъгляват граничните линии (макар и в селото несравнено по-малко, отколкото в градовете). Впрочем това е безразлично за нашето изследване. Видяхме, че постоянната тенденция и законът за развитието на капиталистическия начин на производство се състои в това, че средствата за производство все повече и повече се отделят от труда, че разпокъсаните средства за производство все повече се концентрират в големи групи, че по такъв начин трудът се превръща в наемен труд, а средствата за производство — в капитал. И на тази тенденция съответства, от друга страна, самостоятелното отделяне на поземлената собственост от капитала и труда⁵⁸), т.е. превръщането на всяка поземлена собственост в съответна на капиталистическия начин на производство форма на поземлена собственост. Въпросът, на който преди всичко трябва да отговорим, е следният: кое образува класата? — което от само себе си следва от отговора на другия въпрос: вследствие на какво наемни работници, капиталисти и поземлени собственици образуват трите големи обществени класи?

На пръв поглед — поради тъждеството на доходите и източниците на доход. Това са три големи обществени групи, чиито компоненти — образующите ги индивиди — живеят съответно от работна заплата, печалба и поземлена рента, от използването на своята работна сила, на своя капитал и на своята поземлена собственост.

Но от тази гледна точка лекари и чиновници например биха образували две класи, защото те принадлежат към две различни обществени групи, при което членовете на всяка от тези две групи получават своите доходи от един и същ източник. Същото би било и при безкрайното раздробяване на интересите и положенията, създавано от разделението на обществения труд както сред работниците, така и сред капиталистите и поземлените собственици — последните например се разпадат на притежатели на лозя, на орна земя, на гори, рудници, риболовни води.

{Тук ръкописът прекъсва.}

(горе)

Ф. ЕНГЕЛС

ДОПЪЛНЕНИЯ КЪМ ТРЕТИ ТОМ НА „КАПИТАЛЪТ“

Написано от Ф. Енгелс през май-юни 1895 г. Уводът и първата статия са публикувани за пръв път в списание „Die Neue Zeit“. Bd. I. AW, 1895—1896. Втората статия е публикувана за пръв път на руски език в списание „Большевик“, кн. 23—24 от 1932 г.

Печата се по ръкописа, сверен с текста на списание „Die Neue Zeit“. Превод от немски

Откак третият том на „Капиталът“ е предаден на съда на общественото мнение, той вече многократно бе подлаган на най-разнообразни тълкувания. Друго не можеше и да се очаква. При издаването му моята задача беше преди всичко да подготвя колкото може по-автентичен текст, да предам новите резултати от изследванията на Маркс по възможност със собствените му думи, да огранича своята лична намеса само с абсолютно необходимото, при което и в такива случаи да не оставям у читателя и най-малко съмнение в това, кой говори с него. Това бе порицано; изказано бе мнението, че аз трябвало да превърна намиращия се в мое разпореждане материал в системно обработена книга, *en faire un livre*, както се изразяват французите, с други думи — да принеса автентичността на текста в жертва на удобството на читателя. Но аз не разбирах така своята задача. За такава преработка аз нямах ни най-малко право: човек като Маркс може да претендира да бъде изслушан лично и да предаде на пот-

омството своите научни открития с пълната достоверност на своето собствено изложение. Освен това аз нямах ни най-малкото желание да се отнасям така недопустимо — както ми се струваше — с наследството на един толкова бележит човек; аз бих считал това за нарушение на доверието. И, трето, това би било съвсем безполезно. Изобщо безцелно е да направиш някаква концесия на хора, които не могат или не желаят да четат, на хора, които още при първия том изразходваха повече усилия да го тълкуват неправилно, отколкото беше необходимо, за да го разберат правилно. А за ония, които се стремят действително да го разберат, най-важното беше именно оригиналът; за тях моята преработка в най-добрия случай би имала стойност на коментар и при това коментар към нещо неиздадено и недостъпно. При това още при първата полемика щеше да се наложи да се прибегне до оригиналния текст, а при втората и третата — издаването му *in extenso* (изцяло. ред.) щеше да стане неизбежно.

Подобна полемика е напълно естествена по отношение на съчинение, което дава толкова ново, и то само във формата на бегло нахвърлена първоначална обработка, нелишена на места от празноти. Именно тук моята намеса може да бъде действително полезна, за да се отстранят трудностите в разбирането, за да се изтъкнат на преден план най-важните моменти, чието значение в текста недостатъчно силно бие на очи, или да се направят някои извънредно важни допълнения към написания през 1865 г. текст от гледна точка на положението на нещата през 1895 г. И действително сега вече има два такива пункта, за които ми се струва, че е необходимо едно кратко изясняване.

Трябваше да се очаква, че разрешаването на привидното противоречие между тези два фактора ще доведе до спорове и след публикуването на марксовия текст, както и преди това. Някои очакваха истинско чудо и са разочаровани, като видяха вместо очаквания фокус просто рационално и прозаично трезво разрешение на противоречието. Разбира се, най-зло-радно е разочарован известният ни вече знаменит Лория. Той е намерил най-после архимедовата опорна точка, благодарение на която даже и пигмей от неговия калибър може да вдигне във въздуха и да разбие на пух и прах здраво споената гигантска постройка, създадена от Маркс. Какво — провиква се той с негодувание, — това разрешение ли е? Та това е чиста мистификация! Когато икономистите говорят за стойност, това е оная стойност, която фактически се установява в размяната.

«А да се занимава със стойност, по която стоките не само не се продават, но и не могат да се продават (*pe possono vendersi mai*), това още не е правил, а и никога няма да направи нито един икономист, който е запазил поне сянка от разсъдък... Когато Маркс твърди, че стойността, по която стоките никога не се продават, се определя пропорционално на съдържащия се в тях труд, нима той не повтаря — само че в обратна форма — положението на правоверните икономисти, че стойността, по която стоките се продават, не е пропорционална на изразходвания за тях труд? ...Съвсем не помага и твърдението на Маркс, че въпреки отклонението на отделните цени от отделните стойности, сборът от цените на всички стоки винаги съвпада с тяхната съвкупна стойност или с количеството на труда, който се съдържа в съвкупната маса на стоките. Защото щом стойността не е нищо друго освен съотношение, в което една стока се разменя срещу друга, самата представа за съвкупна стойност е вече абсурд, безсмислица ...*contradictio in adjecto*.»

В самото начало на своето съчинение Маркс, твърди той, заявявал, че размяната можела да приравнява две стоки само защото те съдържат еднакви количества еднороден елемент, а именно еднакво количество труд. Но сега той тържествено се отричал от самия себе си, твърдейки, че стоките се разменяли не пропорционално на съдържащото се в тях количество труд, а в съвсем друга пропорция.

«Виждали ли сте някога по-голямо изпадане в абсурд, по-голям теоретически банкрут? Извършвало ли се е някога научно самоубийство с по-голяма помпозност и тържественост?» („Niiova Antologia“, 115 Рим, трета серия, том LV, 1 февруари 1895 г., стр. 477—478 и 479.)

Както виждате, нашият Лориа е въвн от себе си от радост Нима не е бил прав, третирайки Маркс като обикновен шарлатанин, какъвто е той самият? Ето на, виждате — Маркс се гаври със своята публика също като Лориа; и той живее с мистификации също както нищожният италиански професор по политическа икономия. Но докато този Дулкамара може да си позволи това, тъй като владее своя занаят, недодяланият северняк Маркс на всяка крачка попада в задънена улица, говори безсмислици, абсурди, така че в края на краищата му остава само тържествено да свърши със себе си.

Нека засега не засягаме твърдението, че стоките никога не са били продавани и не можели да бъдат продавани по тяхната стойност. Нека тук се спрем само на твърдението на г. Лориа, че

«стойността не е нищо друго освен съотношението, в което една стока се разменя срещу друга, и че поради това вече самото понятие за съвкупна стойност на стоките е абсурд, безсмислица и т.н.».

И така, съотношението, в което се разменят две стоки — тяхната стойност — е нещо съвсем случайно, долетяло до стоките отвън и способно да има днес една величина, а утре друга. Дали един центнер пшеница се разменя срещу един грам или срещу един килограм злато, това ни най-малко не зависи от условията, присъщи на тази пшеница или на това злато, а от съвсем чужди на тях обстоятелства. Защото иначе тези условия би трябвало да се проявят и в размяната, да господстват, общо взето, над нея и да имат самостоятелно съществуване независимо от размяната, така че да може да се говори и за съвкупна стойност на стоките. Но знаменитият Лориа твърди, че това е безсмислица. В каквото и съотношение да се разменят две стоки, то именно е тяхната стойност, и толкова. Следователно стойността е идентична с цената и всяка стока има толкова стойности, колкото цени може да има. Цената пък се определя от търсенето и предлагането, а който продължава още да задава въпроси, е глупак, ако чака отговор.

Но все пак работата нещо куца. При нормално състояние търсенето и предлагането се покриват. Значи нека разделим всички налични стоки в света на две половини — група на търсенето и еднакво голямата група на предлагането. Да приемем, че цената на всяка група = 1000 милиарда марки, франка, фунта стерлинги или каквото и да е. Това ще даде общо цена или стойност от 2 000 милиарда. Безсмислица, абсурд! — се провиква г. Лориа. Двете групи заедно могат да образуват цена от 2000 милиарда, но със стойността въпросът стои другояче. Кажем ли цена, $1000+1000 = 2000$; но кажем ли стойност, $1000+1000 = 0$. Така стои въпросът поне в случая, когато става дума за съвкупността на всички стоки. Защото тук стоката на всеки от двамата струва 1000 милиарда поради това, че всеки от тях иска и може да даде тази сума срещу стоката на другия. Но ако съберем всички стоки на двамата в ръцете на трето лице, то у първия няма да има никаква стойност, у втория — също, а у третия — още по-малко: в резултат у никого няма да има нищо. И ние отново сме възхитени от превъзходството на нашия южен Калиостро, който така се е разправил с понятието стойност, че от него не е останала ни най-малка следа. Това е върховно постижение на вулгарната политическа икономия.[59\)](#)

В Брауновия „Arciv fur soziale Ciesetzgebung und Statistik“ (Берлин VII, 1894) Вернер Зомбарт дава в общи линии доста хубаво изложение на контурите на системата на Маркс. За пръв път един немски университетски професор успява да прочете в Съчиненията на Маркс, общо взето, онова, което Маркс действително е казал, и затова този професор заявява, че критиката на марксовата система не може да се състои в нейното опровергаване —

«с това нека се заеме политическият кариерист»,

— а само в по-нататъшното ѝ развитие. Разбира се, и Зомбарт се занимава с нашата тема. Той изследва въпроса, какво значение има стойността в системата на Маркс, и идва до следните изводи: стойността не се проявява в разменното отношение на капиталистически произведените стоки; тя не живее в съзнанието на агентите на капиталистическото производство; тя не е емпирически, а мисловен, логически факт; понятието стойност в нейната материална определеност у Маркс не е нищо дру-

го освен икономическият израз на факта, че обществената производителна сила на труда е основата на стопанското битие; при капиталистическия стопански строй законът за стойността господства в последна сметка над икономическите явления и за този стопански строй в най-общ вид той означава следното: стойността на стоките е специфично-историческа форма, в която се осъществява определящото действие на производителната сила на труда, която в последна сметка господства над всички икономически явления. Така говори Зомбарт; за такова разбиране на значението на закона за стойността при капиталистическата форма на производство няма основания да се твърди, че е неправилно. Но същевременно ми се струва, че то е формулирано твърде широко и изисква по-определена, по точна формулировка; според мене, то съвсем не изчерпва цялото значение на закона за стойността на ония стъпала на икономическо развитие на обществото, които са подчинени на господството на този закон.

В Брауновия „Sozialpolitisches Zentralblatt“ от 25 февруари 1895 г., бр. 22, е напечатана също една прекрасна статия на Конрад Шмидт за третия том на „Капиталът“. Особено трябва да се изтъкне приведеното там доказателство за това, как с извеждането на средната норма на печалбата от принадлежната стойност Маркс за пръв път дава отговор на въпроса, който досега още нито веднъж не е бил дори поставян от икономистите: как се определя размерът на тази средна норма на печалбата и защо тя достига 10 или 15%, а не 50 или 100%? Откакто знаем, че принадлежната стойност, присвоявана преди всичко от промишлените капиталисти, е единственият и изключителен източник, от който се получава печалбата и поземлената рента, този въпрос се разрешава от само себе си. Тази част от статията на Шмидт сякаш е специално написана за икономисти а 1а Лориа, стига само да не е напразен трудът да се опитваш да отвориш очите на ония, които не искат да виждат.

Шмидт също има формални съмнения относно закона за стойността. Той го нарича научна хипотеза, построена за обясняване фактическия процес на размяната, хипотеза, която се е оправдала като необходима теоретическа изходна точка, хвърляща светлина дори върху явленията на конкурентните цени, които като че ли напълно ѝ противоречат; без закона за стойността и по негово мнение е невъзможно каквото и да било теорети-

ческо познание на икономическия механизъм на капиталистическата действителност. А в едно частно писмо, което той ми разреши да приведа, Шмидт обявява закона за стойността в рамките на капиталистическата форма на производство просто за фикция, макар и теоретически необходима. Но това разбиране е по мое мнение съвсем неправилно. Законът за стойността има и за капиталистическото производство много по-голямо и по-определено значение от значението на проста хипотеза, да не говорим вече за фикция, макар и необходима.

Както Зомбарт, така и Шмидт — аз споменавам тук знаменития Лориа само мимоходом като забавен екземпляр от вулгарната политическа икономия — не обръщат нужното внимание на това, че тук не се касае само за чисто логически процес, но за исторически процес и за неговото обясняващо отражение в мисленето, логическото проследяване на неговите вътрешни връзки.

Решаващото място във връзка с това се намира у Маркс в „Капиталът“, кн. III, 1, стр. 154:

„Цялата трудност произлиза от това, че стоките се разменят не просто като стоки, а като продукти на капитали, които претендират за пропорционално на тяхната величина или — при еднакви величини — за еднакво участие в съвкупната маса на принадлежната стойност.“

За илюстриране на това различие отначало се приема, че работниците притежават свои средства за производство, че работят средно еднакво време и с еднаква интензивност и непосредствено разменят своите продукти помежду си. При такива условия двама работника чрез своя еднодневен труд биха прибавили към своя продукт еднакво количество нова стойност, но продуктът на всеки от тях би имал различна стойност в зависимост от количеството на труда, въплътен вече преди това в средствата за производство. Тази последна част от стойността би представлявала постоянния капитал на капиталистическото стопанство; частта от новоприбавената стойност, изразходвана за средства за живот на работниците, би отговаряла на променливия капитал, а онази част от новата стойност, която остава свръх това, би представлявала принадлежната стойност, която в дадения случай би принадлежала на работниците. Следователно двамата работника, след като се приспадне възстановяването

само на авансираната от тях „постоянна“ част от стойността, биха получили равни стойности; обаче съотношението на частта, представляваща принадлежната стойност, към стойността на средствата за производство — което би съответствало на капиталистическата норма на печалбата — би било у тях различно. Но тъй като всеки от тях при размяната получава възстановяване на стойността на своите средства за производство, това би било съвсем безразлично обстоятелство.

«Ето защо размяната на стоките по техните стойности или приблизително по техните стойности съответства на много по-ниско стъпало, отколкото размяната по производствените цени, за която е необходимо определено равнище на капиталистическото развитие... По такъв начин независимо от подчиняването на цените и тяхното движение на закона за стойността, напълно правилно е да се разглежда стойността на стоките не само теоретически, но и исторически, като *prius* (*предхождащо. ред.*) на производствените цени. Това се отнася до такива условия, при които *на работника принадлежат средствата за производство*, а такова е положението — както в стария, така и в съвременния свят — на работещия сам и притежаващ земя селянин и на занаятчията. Това се съгласува и с изказания по-рано от нас възглед, че развитието на продуктите в стоки има за своя изходна точка размяната между различни общини, а не между членове на една и съща община. Казаното се отнася както до това първобитно състояние, така и до по-късните обществени отношения, основани на робството и крепостничеството, както и до цеховата организация на занаятите, докато закрепените във всеки производствен отрасъл средства за производство само с мъка могат да бъдат пренесени от една сфера в друга, и затова различните производствени сфери се отнасят една към друга до известна степен като чужди страни или комунистически общини» (Маркс, „Капиталът“, Том III, 1, стр. 155—156).

Ако Маркс бе успял още веднъж да преработи третия том, той несъмнено би развил това място значително по-подробно. А в сегашния си вид то дава само схема на онова, което би трябвало да се каже по този въпрос. Затова нека се спрем върху него малко по-подробно.

Всички знаем, че на първите стъпала на обществения живот продуктите се потребяват от самите производители и че тези производители са стих-

ийно обединени в повече или по-малко комунистически организирани общини; че размяната на излишъците от тези продукти с чужди, с която започва превръщането на продуктите в стоки, се отнася към по-късно време; първоначално размяна се извършва само между отделните разноплеменни общини и едва по-късно тя придобива значение и вътре в общините, като съществено съдейства за тяхното разлагане на по-големи или по-малки семейни групи. Но и след това разлагане извършващите размяна глави на семействата си остават трудещи се селяни, които с помощта на своето семейство произвеждат почти всичко необходимо за задоволяване на всички свои потребности в собственото си стопанство и само незначителна част от необходимите им предмети получават отвън чрез размяна срещу излишъка на продукта на своя труд. Семейството се занимава не само със земеделие и скотовъдство, но преработва и своите продукти в готови предмети за потребление, някъде дори и мели зърното с ръчна мелница, пече хляб, преде, боядисва, тъче лен и вълна, щави кожи, строи и поправя дървени здания, изработва инструменти и оръдия на труда, често изпълнява дърводелски и ковашки работи, така че такова семейство или семейна група, общо взето, запазва самозадоволяващ се характер.

Малкото, което подобно семейство е трябвало да получава чрез размяна или да купува от други дори до самото начало на XIX столетие в Германия, се е състояло предимно от предмети на занаятчийското производство, т.е. от такива неща, начинът на изработването на които е бил добре известен на селянина, но които той не е произвеждал сам било поради трудното получаване на суровини, било поради значителната евтиния или по-доброто качество на пазарните изделия. Следователно на средновековния селянин е било доста точно известно работното време, необходимо за изработването на предметите, които той е получавал при размяната. Селският ковач и колар са работили пред очите му, както и шивачът или обуцарят, които по времето на моето детство все още ходеха у нашите рейнски селяни от къща на къща и правеха дрехи и обуца от домашно изработени платове и кожи. Както селянинът, така и онези, от които той купуваше, сами бяха работници: разменяните предмети бяха продукти на техния личен труд. Какво изразходваха те при изработването на тия предмети? Труд — и само труд: за набавяне на оръдията на труда, за производството на суровини, за тяхната обработка те изразходваха

само своята собствена работна сила; затова можеха ли те да разменят тези свои продукти срещу продуктите на други трудещи се производители другояче освен пропорционално на изразходвания труд? При такива условия работното време, изразходвано за тези продукти, е било не само единствената подходяща мярка за количественото определяне на подлежащите на размяна величини, но при такива условия всяка друга мярка е била съвсем немислима. Нима може да се помисли, че селяните и занаятчиите са били толкова глупави да разменят продукта на 10-часовия труд на единия срещу продукта на едночасовия труд на другия? За целия период на селското натурално стопанство е била възможна само такава размяна, при която разменяните количества стоки имат тенденцията във все по-голяма степен да съответстват на количествата на въплъщения в тях труд. От момента на появяването на парите в този стопански строй тенденцията към съответствие със закона за стойността (*nota bene* — във формулировката на Маркс!) става, от една страна, още по-ясна, но, от друга — тя вече започва да се нарушава поради намесата на лихварския капитал и на фискалната експлоатация, и периодите, през които цените, средно взето, почти се приближават до стойността, стават вече по-продължителни.

Същото важи за размяната на продуктите на селяните срещу продуктите на градските занаятчии. Отначало размяната се извършва непосредствено, без участието на търговеца, през пазарните дни в градовете, където селянинът продава и прави своите покупки. И тук не само на селянина са известни трудовите условия на занаятчията, а и последният познава условията на селския труд. Той сам още до известна степен е селянин, той има не само зеленчукова и овощна градина, но много често парче земя, една-две крави, свине, домашни птици и т.н. По такъв начин в средните векове хората са били в състояние доста точно да изчисляват производствените разходи един на друг за суровини, помощни материали, както и работното време — поне доколкото се е отнасяло до предметите за всекидневна употреба.

Но как тогава при тази размяна според количеството на изразходвания труд се е определяло това количество, макар и косвено и относително, за продуктите, които изискват изразходване на труд в течение на продължително време, с нередовни прекъсвания и неопределен размер на про-

дукцията, например за зърнените храни и добитъка, и то от хора, които не умеят да смятат? Очевидно само по пътя на продължителен процес на налучкване чрез зигзаги, често пъти слепешката, пипнешката, при което, както и винаги, само горчивият опит е учил хората. Необходимостта за всеки един изобщо да получи онова, което е изразходвал, е съдействала във всеки отделен случай за намиране на правилния път, а ограниченият брой на видовете предмети, които са постъпвали в размяната, наред с неизменящия се — често пъти в течение на много векове — характер на тяхното производство, улеснявали тази задача. За да се докаже, че за приблизително точното установяване на относителната величина на стойността на тези продукти съвсем не е било необходимо особено много време, е достатъчен само фактът, че такава стока като добитъка, за който поради продължителния период за произвеждането на всяко отделно животно това определяне изглежда най-трудно, е била първата досега общопризната парична стока. За да се осъществи това, е трябвало стойността на добитъка, неговото разменно отношение към цял ред други стоки да се развие до определена величина, относително необичайна и безпрекословно признавана на територията на много племена. И хората от онова време, както скотовъдците, така и ония, които купували от тях, навярно са били достатъчно умни да не подаряват при размяната без еквивалент изразходваното от тях работно време. Напротив, колкото по-близо се намира един или друг народ до първобитното състояние на стоковото производство — например русите и жителите на Изтока, — толкова повече време изразходват те и досега, за да измъкнат чрез дълго и упорито пазарене пълната равностойност на работното време, употребено за произвеждането на продукта.

Изхождайки от това определение на стойността чрез работното време, цялото стоково производство — а заедно с това и многообразните отношения, в които се проявяват различните страни на закона за стойността — се развива така, както е изложено в първия отдел на първия том на „Капиталът“, а значи и по-специално условията, при които трудът единствен създава стойност. При това те са условия, които си прокарват път, без да проникват в съзнанието на участниците и които могат да бъдат абстрахирани от ежедневната практика само по пътя на трудни теоретически изследвания и които следователно действат подобно на природните закони, което неизбежно произтича, както доказа Маркс, от природа-

та на стоковото производство. Най-важната и решаваща крачка напред е било преминаването към металически пари, но в резултат на това и определението на стойността чрез работното време вече престанало да се появява видимо на повърхността на стоковата размяна. От гледна точка на практиката решаваща мярка на стойността станали парите, и то толкова повече, колкото по-разнообразни ставали стоките, служещи за предмет на търговията, в колкото по-голяма степен те се стичали от далечни страни и следователно колкото по-малко е можело да се пресметне необходимото за изработването на тези стоки работно време. При това и самите пари отначало идвали най-често от чужди краища; но дори и в случая, когато благородните метали се добивали в дадена страна, селяните и занаятчиите отчасти не били в състояние дори приблизително да определят изразходвания за тяхното добиване труд, а, от друга страна, у тях самите под влияние на привичката да пресмятат в пари значително се затъмнявала представата за свойството на труда като мярка на стойността; в народното съзнание парите почнали да служат като представител на абсолютната стойност.

С една дума: марксовият закон за стойността има сила навсякъде — доколкото изобщо икономическите закони имат сила, — за целия период на простото стоково производство, следователно до времето, когато последното претърпява изменение с възникването на капиталистическата форма на производство. До този момент цените се стремят към определените от закона на Маркс стойности и се колебаят около тях, така че колкото по-пълно се развива простото стоково производство, толкова повече средните цени през продължителни периоди, непрекъсвани от външни насилствени нарушения, съвпадат със стойностите с точност до величина, която може да се пренебрегне. Следователно марксовият закон за стойността има икономически всеобща сила за периода, който започва от началото на размяната, превърнала продуктите в стоки, и стига до XV столетие от нашето летоброене. Но стоковата размяна датира от време, което предшества каквато и да било писана история, и се губи в далечината на вековете, в Египет — поне три, а може би и пет хиляди години, а във Вавилония четири—шест хиляди години преди нашето летоброене. По такъв начин законът за стойността е господствал през един период от пет до седем хиляди години. И нека сега се полюбуваме на дълбокомислието на г. Лориа, който нарича стойността, която е имала всеобщо и не-

посредствено значение в течение на цялото това време, стойност, по която стоките никога не са се продавали и не могат да се продават и с изследването на която никога няма да се занимава нито един икономист, който има поне капка здрав разум.

Досега не говорихме за търговеца. Ние можехме да оставяме без внимание неговата намеса дотук, когато преминаваме към превръщането на простото стоково производство в капиталистическо стоково производство. Търговецът е бил революционизиращият елемент на това общество, в което по-рано всичко е било неизменно, неизменно, така да се каже, по наследство; където селянинът е получавал наследствено и почти неотчуждаемо не само своето парче земя, но и своето положение на свободен собственик, на свободен или независим оброчник или крепостен, а градският занаятчия — своя занаят и цехови привилегии; освен това всеки от тях е получавал по наследство своята клиентела, своя пазар за пласиране, както и придобитото на млади години майсторство в наследената професия. И ето в този свят влиза търговецът, който трябва да стане изходна точка на този преврат. Но той не действа като съзнателен революционер, а, напротив, като плът от плътта, кост от костта на този свят. Средновековният търговец съвсем не е индивидуалист, той е по своята същност член на общината, както и всички негови съвременници. В селото господства израсналата на почвата на първобитния комунизъм община-марка. Всеки селянин имал първоначално дял земя с еднакви размери, с еднакви участъци земя от всяко качество и се ползвал със съответни еднакви права в общината-марка. Откакто общината-марка станала затворена и престанали да се раздават нови дялове земя на селяните, настъпило раздробяване на тези дялове вследствие на наследяването и т.н. и съответно раздробяване на общинните права, но за единица на общинното земевладение, както и преди, си оставал пълният дял, така че имало половини, четвъртини и осмини дялове с половина, четвъртина или осмина участие в правата на общината-марка. По образеца на общината-марка се изграждали всички по-късни производствени организации и преди всичко градските цехове, чисто вътрешно устройство не е било нищо друго освен приложение на устройството на общината-марка, но вече към занаятчийските привилегии а не към определена територия. Централна точка на цялата организация било равното участие на всеки неин член в ползването от всички осигурени на цеха привилегии и дохо-

ди, както това красноречиво е изразено в привилегията за „препитание от предене“, да дена от жителите на Елберфелд и Бармен в 1527 г. (Thun. „Di Industrie am Niederrhein und ihre Arbeiter“. Theil II, Leipzig, 1879, S. 164 und ff.). Същото важи за минната промишленост, където всеки дял от минния участък също давал еднакво участие и също както поземленият участък на члена на общината се дялял заедно със свързаните с него права и задължения. Същото в не по-малка степен важи за търговските корпорации, които основаха презморската търговия. В пристанищата на Александрия или Цариград венецианците и генуезците — всяка „нация“ в своята собствена **Fondaco** (*търговска фактория. ред.*), състояща се от жилищно помещение, кръчма, склад, помещение за излагане на стоките и магазин с обща кантора — образували завършени търговски сдружения; те били запазени от конкуренти и клиенти, продавали на установени по взаимно споразумение цени, техните стоки били от определено качество, гарантирано от обществения контрол, а често и чрез поставяне на специални печати те съвместно определяли цените, които местните жители трябвало да плащат за техните стоки, и т.н. Точно така водели своята работа ханзейците на „Немския мост“ (Tydske Bryggen) в норвежкия град Берген, както и техните холандски и английски конкуренти. Тежко на онзи, който продаде по-евтино или купи по-скъпо от установените цени! Бойкотът, на който той бил подлаган, означавал при тогавашните условия неизбежно разорение, да не говорим за непосредствените глоби, налагани от сдружението на виновника. Но освен това са се основавали и по-тесни корпорации с определени цели като генуезкото дружество Маона, което през XIV и XV в. в течение на дълги години е владяло стипцовите залежи във Фокея в Мала Азия и на остров Хиос, после — голямото Равенсбергско търговско дружество, което от края на XIV в. търгувало с Италия и Испания и основавало там свои клонове, както и немското дружество на аугсбургските търговци — Фугер, Велзер, Фелин, Хьохщетер и т.н., на нюрнбергските — Хиршфогел и други, което с капитал от 66 000 дуката и три кораба взело участие в португалската експедиция през 1505—1506 г. в Индия, като получило при това 150, а според други източници — 175% чиста печалба (Heyd. „Geschichte des Levantehandels im Mittelalter“. Bd. II, Stuttgart, 1879, S. 524), и цял ред други дружества „монополи“, които довеждаха Лутер до такава ярост.

Тук ние за пръв път се натъкваме на печалба и норма на печалбата. При

това стремежът на търговците съзнателно и преднамерено е насочен към това, да направят тази норма на печалбата еднаква за всички участници. У венецианците в Левантинските страни, у ханзейците на север всеки е плащал еднакви със своите съседи цени за набавяните стоки, те му стрували еднакви транспортни разноски, той получавал срещу тях еднакви с другите цени и закупувал обратните пратки по същите цени, както и другите търговци от неговата „нация“. По такъв начин нормата на печалбата била еднаква за всички. В големите търговски корпорации разпределението на печалбата пропорционално на вложения капитал е било толкова естествено, колкото и ползването с правата в марката пропорционално на даващите тези права части от поземления участък или колкото участието в печалбата на минните предприятия пропорционално на броя на дяловете. По такъв начин еднаквата норма на печалбата, която в своето пълно развитие е един от крайните резултати на капиталистическото производство, се оказва тук в своята най-проста форма като една от изходните точки на историческото развитие на капитала и дори като пряко наследство от общината-марка, която на свой ред е пряко наследство от първобитния комунизъм.

Тази първоначална норма на печалбата неизбежно е била много висока. Търговията е била много рискована не само поради силно разпространеното морско разбойничество, но и защото конкуриращите нации често си позволявали при пръв удобен случай всякакъв вид насилие; най-после, самият пласмент и условията на този пласмент се основавали върху дадените от чуждестранните князе привилегии, които твърде често били нарушавани или съвсем отменявани. Следователно печалбата е трябвало да включва висока осигурителна премия. Освен това оборотът се извършвал бавно, изпълнението на сделките се протакало, а в по-благоприятни периоди, които впрочем рядко бивали продължителни, търговията представлявала монополна търговия с монополна печалба. Че средната норма на печалбата е била много висока, свидетелстват и обичайните тогава много високи норми на лихвата, които винаги трябва да бъдат, общо взето, под обикновения процент на търговската печалба.

Но тази висока и еднаква за всички участници норма на печалбата, получавана чрез съвместната дейност на сдруженията, имала сила само в рамките на дадени сдружения, т.е. в дадения случай у отделните „нации“.

Венецианците, генуездите, ханзейците, холандците — всяка нация за себе си и вероятно отначало също за всеки отделен пазар — имали отделни норми на печалбата. Изравняването на тези различни норми на печалбата на отделните сдружения се осъществявало по противоположен начин — чрез конкуренцията. Преди всичко са изравнявали нормите на печалбата на различните пазари на една и съща нация. Ако Александрия давала по-голяма печалба за венецианските стоки, отколкото Кипър, Цариград или Трапезунд, то венецианците насочвали повече капитали към Александрия, изтегляйки части от тях от обръщение на другите пазари. По-нататък трябвало да последва постепенното изравняване на нормите на печалбата между отделните нации, изнасящи на едни и същи пазари еднакви или сходни стоки, при което много често някои от тези нации се разорявали и изчезвали от сцената. Този процес обаче постоянно е бил прекъсван от политически събития, както например цялата търговия с Левантинските страни пропаднала поради монголските и турските нашествия, а грандиозните географско-търговски открития след 1492 г. само ускорили и след това довършили тази гибел.

Последвалото след това внезапно разширяване на областта на пласмента и свързаният с това преврат в средствата за съобщение не предизвикали на първо време съществени изменения в начина на водене на търговията. Търговията с Индия и Америка също се водела отначало предимно от сдруженията. Но сега вече зад тези корпорации стояли големи нации. Мястото на католиците, които търгували с Левантинските страни, било заето в американската търговия от цяла обединена Испания, а наред с нея и от две големи страни като Англия и Франция; даже най-малките страни — Холандия и Португалия — били все пак, във всеки случай, не по-малки и не по-слаби от Венеция — най-голямата и най-силната търговска нация на предшестващия период. Това давало на странстващия търговец, *merchant adventurer* (търговец авантюрист. ред.) от XVI и XVII век опора, която все повече и повече правила излишно сдружението, което защитавало своите членове и с помощта на оръжието, а свързаните с неговото съществуване разходи ставали излишно бремене. Освен това сега богатствата се натрупвали в ръцете на отделни лица значително по-бързо, така че в скоро време отделни търговци можели да влагат в едно предприятие толкова средства, колкото по-рано влагало цялото дружество. Търговските сдружения, там където те продължавали

още да съществуват, се превръщали в повечето случаи във въоръжени корпорации, които под защитата и протекцията на своите държави завоювали и монополно експлоатирали цели новооткрити страни. Но колкото повече растял броят на основаваните — предимно от държавата — колонии в новите области, толкова повече търговските корпорации отстъпвали на заден план пред търговията на отделния търговец и заедно с това изравняването на нормите на печалбата все повече и повече ставало изключително дело на конкуренцията.

Досега се запознахме само с нормата на печалбата на търговския капитал. Защото досега имаме работа само с търговския и лихварския капитал, а на промишления капитал предстояло тепърва да се развие. Производството още било предимно в ръцете на работниците, които притежавали свои средства за производство и трудът на които следователно не носел принадлежна стойност на капитала. Ако те изобщо били принудени да отдават безвъзмездно част от своя продукт на трето лице, то това било само във формата на дан на феодалния владетел. Затова търговският капитал, поне в началото, е можел да получава своята печалба само от чуждестранните купувачи на продуктите на вътрешното производство или от местните купувачи на чуждестранните продукти. Едва в края на този период — за Италия следователно с упадъка на левантинската търговия — чуждестранната конкуренция и затрудненията в пласмента са можели да заставят занаятчията-производител на износни стоки да отстъпва стоките на купувача-износител под тяхната стойност. Така тук срещаме явлението, че във вътрешния търговски оборот на дребно между отделните производители стоките се продават средно по своите стойности, а в международната търговия, поради посочените основания общото правило е да се продава не по стойността. Пълна противоположност на съвременното положение, когато производствените цени имат сила в международната търговия и в търговията на едро, докато в дребната градска търговия ценообразуването се регулира от съвсем други норми на печалбата, така че сега например говеждото месо получава по-значително увеличение в цената по пътя от лондонския търговец на едро до лондонските потребители, отколкото по пътя от търговеца на едро в Чикаго до лондонския търговец на едро, като се включат тук и разносните по превоза.

Оръдие на този постепенен преврат в ценообразуването е бил промиш-

леният капитал. Началото на това е било положено още в средните векове, а именно в три области: корабоплаването, мините и текстилната промишленост. Корабоплаването в размерите, в които се е водело от шалианските и ханзейските крайморски републики, е било невъзможно без моряци, т. е. наемни работници (отношенията на наемане на последните са можели да бъдат маскирани чрез артелни форми с участие в печалбите), а тогавашните галери били невъзможни без гребци — наемни работници или роби. Предприятията за добиване на руда, които първоначално се водели от обединени в артели работници, почти навсякъде се превърнали в акционерни дружества за производство посредством наемни работници. А в текстилната промишленост търговецът започнал просто да назначава дребни майстори-тъкачи на служба при себе си, като им раздавал прежда и ги заставял да я преработват за негова сметка в тъкан срещу определено заплащане — накратко, превръщайки се от прост купувач в така наречения *работодател*.

Тук имаме първите зачатъци на образуването на капиталистическа принадлежна стойност. Минните предприятия поради техния затворен монополно-корпоративен характер можем да оставим настрана. А що се отнася до корабоплаването, очевидно тук печалбата е трябвало във всеки случай да се равнява на обичайната печалба за дадена страна със специално увеличение за застраховка, износване на корабите и т.н. Но как е стояла работата с работодателите в текстилната промишленост, които за пръв път изнесли на пазара стоки, произведени направо за сметка на капиталиста, като създали с това конкуренция на стоките от същия вид, произведени за сметка на занаятчията?

Нормата на печалбата на търговския капитал е била вече предварително дадена. Тя вече била също сведена — поне за всяка дадена местност — до своята средна норма. Какво тогава е можело да накара търговеца да поема върху себе си допълнителната роля на работодател? Само едно: перспективата за по-голяма печалба при еднаква с другите продажна цена. И именно това е имал той предвид. Заставяйки дребните майстори да работят за него, той е рушил традиционните граници на производството, при които производителят е продавал своя готов продукт и нищо друго. Търговският капиталист е купувал работната сила на работника, който по онова време още притежавал свои средства за производство, но

не притежавал вече суровините. Осигурявайки по такъв начин постоянен доход на тъкача, той е можел срещу това да понижава неговата работна заплата, така че една част от изразходваното работно време оставала незаплатена. По такъв начин работодателят ставал присвоител на принадлежна стойност свръх търговската печалба, която той получавал до тогава. Наистина за тази цел той трябвало да влага допълнителен капитал, за да закупува прежда и т.н. и да я оставя в ръцете на тъкача до окончателното изработване на продукта, докато по-рано той е изплащал пълната цена на продукта едва в момента, когато го е купувал. Но, първо, в повечето случаи той и преди това вече е правел допълнителни разходи на капитал за заеми на тъкача, когато по правило само робията на задълженията е заставяла да се подчинява на новите условия на производство. И, второ, дори независимо от това сметката се представя в следния вид.

Да приемем, че нашият търговец е водил своите експортни операции с капитал от 30 000 дуката, цехини, фунта стерлинги или нещо друго. Да приемем, че 10 000 от тях са изразходвани за закупуване на стоки от вътрешното производство, а 20 000 се използват за чуждестранните пазари. Нека капиталът се обръща веднъж в две години — тогава годишният оборот ще бъде равен на 15 000. Но да приемем, че нашият търговец иска да се заеме с тъкачество за своя сметка, да стане работодател. Какъв капитал трябва да изразходва той допълнително за тая цел? Нека времето за произвеждането на едно парче тъкан, с която той търгува, да е равно средно на два месеца (макар това навярно да е твърде продължителен срок). Да приемем по-нататък, че за всичко той трябва да плаща в брой. В такъв случай той ще трябва да изразходва допълнително такъв капитал, който да стигне за снабдяването на тъкачите с прежда за два месеца. Тъй като неговият годишен оборот е 15 000, за два месеца той закупува тъкани за 2500. Нека 2000 от тях представляват стойността на преждата, а 500 — работната заплата на тъкачите; тогава на нашия търговец ще е необходим допълнителен капитал от 2000. Да приемем, че принадлежната стойност, която той присвоява от тъкача чрез новия способ, достига само 5% от стойността на тъканта, което представлява безусловно твърде скромна норма на принадлежната стойност от 25% ($2000_c + 500_v + 125_m$; $m' = 125/500 = 25\%$; $p' = 125/2500 = 5\%$). При такива условия нашият търговец при годишен оборот 15 000 ще получи 750 допъл-

нителна печалба, а за $2\frac{2}{3}$ години ще си върне следователно целия изразходван допълнителен капитал.

Но за да ускори своя пласмент и същевременно своя оборот и с това да получи същата печалба от предишния капитал в по-кратък период — следователно, за да получи за същото време по-голяма печалба, — той ще подари една малка част от своята принадлежна стойност на купувача, ще продава по-евтино от своите конкуренти. Последните също ще се превърнат постепенно в работодатели и тогава допълнителната печалба ще се сведе за всички тях до обикновената или дори до по-малка печалба, при което тя ще се получава за един увеличен у всички тях капитал. Равенството на нормата на печалбата е отново възстановено, макар и може би вече на друго равнище, поради това, че една част от произведената вътре в страната принадлежна стойност се отстъпва на чуждестранните купувачи.

Следващата крачка по пътя на подчиняване промишлеността на капитала е било въвеждането на манифактурата. Последната също давала възможност на манифактуриста, който през XVII и XVIII в. в повечето случаи бил и износител на своите стоки — в Германия е било така до 1850 г. почти навсякъде, а на места се е запазило и досега, — да произвежда по-евтино от своите старомодни конкуренти, занаятчиите. Повтаря се същият процес: принадлежната стойност, присвоявана от собственика на манифактурата — капиталиста, позволява на него или на търговеца-износител, с когото той я дели, да продава по-евтино от своите конкуренти, докато новата форма на производство стане всеобща и отново настъпи изравняване на печалбите. Самата предварително дадена норма на търговската печалба, дори и да е изравнена в местен мащаб, си остава прокрустово ложе, на което без всякакво милосърдие се отсича излишната принадлежна стойност.

Ако манифактурата се е развила бурно чрез поевтиняване на продуктите, то на това поевтиняване в още по-голяма степен дължи своето развитие едрата промишленост, която чрез непрекъснатото революционизиране на производството все повече и повече понижава производствените разходи на стоките и безпощадно премахва всички предишни начини на производство. Именно едрата промишленост по този път окончателно заво-

юва вътрешния пазар за капитала, слага край на дребното производство и на натуралното стопанство на самозадоволяващото се селско семейство, премахва непосредствената размяна между дребните производители и поставя цялата нация в служба на капитала. Тя също изравнява нормите на печалбата в различните отрасли на търговията и промишлеността в една обща норма на печалбата и най-после осигурява на промишлеността подобаващата ѝ господстваща роля при това изравняване, отстранявайки повечето препятствия, които са стояли дотогава по пътя на прехвърлянето на капитала от един отрасъл в друг. Заедно с това за целия процес на размяната се извършва превръщане на стойностите в производствени цени. Следователно това превръщане става по обективни закони, независимо от съзнанието или намерението на участниците. Обстоятелството, че конкуренцията свежда печалбата, която надвишава общата норма до общото равнище, и по такъв начин отново отнема от първите присвоители-промишленици принадлежната стойност, която надвишава средното равнище, не представлява никакви теоретически трудности. А на практика още по-малко, тъй като отраслите с повече принадлежна стойност, т.е. с висок променлив и нисък постоянен капитал, или с нисък състав на капитала, по самата си природа най-късно и най-малко пълно се подчиняват на капиталистическото производство; това е преди всичко земеделието. Що се отнася, напротив, до повишаването на производствените цени над стойността на стоките, което е необходимо, за да се издигне до равнището на средната норма на печалбата недостатъчната принадлежна стойност, въплътена в продуктите на отраслите с висок състав на капитала, то теоретически това изглежда твърде трудно, но на практика, както вече видяхме, се извършва най-лесно и най-бързо. Защото стоките от този вид, когато започват да се произвеждат капиталистически и постъпват в капиталистическата търговия, влизат в конкуренция със стоки от същия вид, произведени по до-капиталистически начин, т.е. струващи по-скъпо. Следователно капиталистическият производител дори при отказ от една част от принадлежната стойност все пак може да изкара обичайната за неговата област печалба, която първоначално не е имала пряко отношение към принадлежната стойност, тъй като тя е възникнала от търговския капитал дълго време преди изобщо да са започнали да произвеждат капиталистически и следователно преди да е станала възможна промишлената норма на печалбата.

(горе)

II БОРСАТА

1) От трети том, отдел пети, особено от глава [27] личи какво положение заема борсата в капиталистическото производство изобщо. Обаче от 1865 г., когато бе написана книгата, настъпи изменение, което придава на борсата значително нараснала и все по-растяща роля и което в своето по-нататъшно развитие има тенденцията да централизира в ръцете на борсови дейци цялото производство, както промишленото, така и земеделското, и цялото обръщение — както средствата за съобщение, така и функцията на размяната; по такъв начин борсата става най-забележителната представителка на капиталистическото производство.

2) В 1865 г. борсата беше още второстепенен елемент в капиталистическата система. Основната маса на борсовите ценности представляваха държавните ценни книжа, но и тяхното количество беше относително малко. Наред с това акционерните банки, които господстваха на континента и в Америка, а в Англия тепърва се готвеха да погълнат аристократическите частни банки, общо взето, играеха сравнително още незначителна роля. Железопътните акции също бяха още относително слабо разпространени в сравнение със сега. А непосредствено производителни предприятия, както и банки, в акционерна форма имаше твърде малко: такива се създаваха предимно в по-бедните страни като Германия, Австрия, Америка и т.н.; — „окото на стопанина“ тогава беше още неизживяно суеверие.

Следователно тогава борсата беше още място, където капиталистите си отнемаха един от друг натрупаните от тях капитали и което непосредствено засягаше работниците само като ново доказателство за всеобщо деморализиращо влияние на капиталистическото стопанство и като потвърждение на калвинистката теза, че на този свят благодатта божия — *alias* (с други думи. ред.), случаят — разпределя благословията и проклятието, богатството, т. е. насадата и властта, и бедността, т. е. лишенията и робството.

3) Сега е другояче. От кризата в 1866 г. насам натрупването се извършва с непрекъснато увеличаваща се бързина, и то по такъв начин, че в нито

една промишлена страна и най-малко в Англия производството не успява да настигне натрупването и натрупването на отделния капиталист не може да намери пълно приложение в разширяването на неговото собствено предприятие; в английската памучна промишленост [това се наблюдаваше] още в 1845 г. [освен това в] железопътните афери. Едновременно със натрупването се увеличава и масата от рентиери, хора, на които е омръзнало постоянното напрежение, свързано със стопанската дейност, и които искат само да се развличат или да имат само необременителни занимания като директори и членове на контролните съвети на акционерните дружества. И, трето, за да се улесни приложението на масата на дошлия по такъв начин в подвижно състояние паричен капитал, сега навсякъде, където по-рано това не е съществувало, са създадени нови законодателни форми за дружествата с ограничена отговорност и са ограничени задълженията на акционерите, които по-рано отговаряха в неограничен размер (за акционерните дружества в Германия в 1890 г. — до 40% от капитала по подписа!).

4) Оттук постепенното превръщане на промишлеността в акционерни предприятия. Един отрасъл след друг биват постигнати от тази съдба. Отначало железобработващата промишленост, където сега са необходими гигантски вложения (още по-рано минната промишленост, доколкото тя не е имала формата на акционерни предприятия). След това химическата промишленост, *ditto* (също. ред.) и машиностроителните заводи. На континента—също текстилната промишленост, а в Англия засега само в отделни области — Ланкашир (предачната фабрика в Олдхам, тъкачната фабрика в Бърнлей и т.н. обединението на шивашките предприятия; но това е само предварително стъпало, което през време на най-близката криза се разпада и отново попада в ръцете на [отделни] стопани), бирените фабрики (преди няколко години американските бирени фабрики бяха дадени в ръцете на английския капитал, освен това Guinness Bess, Allsopp {*названия на две големи английски пивоварни фирми. ред.*}). След това тръстовете, които създават гигантски предприятия с общо управление (като United Alkali). Обикновената еднолична фирма става все повече и повече само предварително стъпало, подготвящо предприятието за момента, когато то ще бъде достатъчно голямо, за да се превърне в акционерно.

Същото се отнася до търговията. Leaf, Parsons, Morley, Morrison, Dillon — всички се превърнаха в акционерни дружества. Така става сега и с магазините за продажба на дребно, и то не само във формата на кооперация *a la „Stores“* (т.е. по образеца на универсалните магазини. ред.). Същото се отнася до банките и другите кредитни учреждения и в самата Англия. Маса нови — всички във формата на акционерни дружества с ограничена отговорност. Дори стари банки като ... (думата не се чете. ред.) и т.н. се преобразуват заедно със 7 частни [акционери] в акционерно дружество.

5) Същото е в областта на земеделието. Неимоверно разширилите се банки, особено в Германия (под всевъзможни бюрократични названия), стават все повече и повече носители на ипотечи; заедно с техните акции действителната върховна собственост над земевладението се предава на борсата и това става в още по-голяма степен, когато именията попадат в ръцете на кредиторите. Тук превратът в селското стопанство, свързан с обработването на степите, оказва огромно влияние; ако продължава така, може да се предвиди времето, когато и в Англия, и във Франция земята ще попадне в ръцете на борсата.

6) По-нататък приложението на капитала в чужбина — все в акции. Ако се говори само за Англия: американските железопътни линии, северните и южните (справка в борсовия бюлетин). Голдбергер и т.н.

7) След това колонизацията. Последната е сега просто отделение на борсата, в интерес на която европейските държави си поделиха преди няколко години Африка, а французите завладяха Тунис и Тонкин. Африка е просто дадена под аренда на компании (Нигерия, Южна Африка, Германска Югозападна и Източна Африка). Машоналенд и Натал са предадени във владение на борсата от Родс.

(горе)

* **БЕЛЕЖКИ (ПРЕПРАТКИ)** „под линия“

48a) По-късно дешифриране на ръкописа на това място се чете така: „обществените сили на техния труд и обобществяваната форма на този труд“ („die gesellschaftlichen Kräfte und zusammenhängende Form dieser Arbeit“). — Psd.

48b) По-късно дешифриране на ръкописа на това място се чете така: „ако вземем това, което подразбираме“ („wenn wir das gemeinte nehmen“). Ред.

50) «Работна заплата, печалба и рента са трите първоначални източника на всеки доход, както и на всяка разменна стойност (А. Смит)¹⁰⁷. „По такъв начин причините на материалното производство са същевременно източниците на всички съществуващи основни доходи» Storch [„Cours d'Economie Politique etc.“ St. Petersburg, 1815), t. I, p. 259).

51) Рикардо прави следната много сполучлива забележка относно недомислието на Сей: «За чистия и общия продукт г. Сей казва следното: „Цялата произведена стойност е общият продукт; тази стойност след приспадане на производствените разходи образува чистия продукт“ (т. II, стр. 491)¹⁰⁹. Следователно чист продукт не може да има, защото производствените разходи според г. Сей се състоят от рента, работна заплата и печалба. На стр. 508 той казва: „Следователно стойността на продукта, стойността на производителните услуги, стойността на производствените разходи — всичко това са еднакви стойности, стига да предоставим нещата на естествения им ход.“ Ако от едно цяло извадим едно цяло, то не ще остане нищо» [Ricardo. „On the Principles of Political Economy, and Taxation“. London, 1821, Ch. XXXII, p. 512 note]. Впрочем, както ще видим по-нататък, и Рикардо никъде не е опровергал погрешния анализ на стоквата цена у Смит, именно свеждането на тази цена до сума от стойности на доходите [Revenues]. Рикардо не мисли за погрешността на този анализ и го приема в своите анализи като верен, доколкото се „абстрахира“ от постоянната част в стойността на стоките. От време на време и той се връща към същия начин на представяне.

52) «Във всяко общество цената на всяка стока в крайна сметка се свежда до едната или другата или до всички тези три части (т.е. работна заплата, печалба, рента)... Може би се мисли, че е необходима една четвърта част за възстановяване на капитала на фермера или на изхабяването и поправките, или за възстановяване на работния добитък и други земеделски оръдия. Но трябва да се отбележи, че цената на каквото и да е земеделско оръдие, напр. на коня, от своя страна пък се състои от същите три части: от рентата от земята, на която той е отгледан, от труда за неговото отглеждане и от печалбата на фермера, който авансира и рентата за земята, и работната заплата за труда. Затова макар че цената на житото може да покрие както цената, така и издръжката на коня, все пак цялата цена се свежда непосредствено или в крайна сметка до същите три части: рента, труд {трябва да се каже: работна заплата} и печалба.» А Смит сам чувства противоречието и скудоумието на тази уловка, защото това е именно само уловка, щом той ни отправя от Понтий към Пилат, без никъде да ни показва онзи действителен разход на капитал, при който цената на продукта в последна сметка направо се свежда без остатък до тези три части.

53) Прудон изразява неспособността си да разбере това в следната нелепа формула: работникът не може да купи обратно своя собствен продукт, защото в него влиза лихвата, присъединяваща се към производствените разходи. Но как го поучава г. Ежен Форкад? «Ако възражението на Прудон беше правилно, то би засегнало не само печалбите на капитала, но би унищожило самата възможност за съществуване на промишлеността. Ако работникът е принуден да плаща 100 за нещо, за което той е получил само 80, ако работната заплата е в състояние да откупи в продукта само стойността, вложена в него от самата нея, то това е равносилно на твърдението, че работникът не може нищо да откупи, че работната заплата нищо не може да плати. Действително в производствените разходи винаги се съдържа нещо повече от работната заплата на работника, а в продажната цена нещо повече от печалбата на предприемача, напр. цената на суровия материал, често заплащана в чужбина... Прудон е забравил непрекъснатото нарастване на националния капитал; той е забравил, че това нарастване съществува за всички работници, както за работниците от предприятията, така и за занаятчийските» („Revue des

deu Mondes“ 1848 t. 24, p. 998—999). Тук имаме образец на оптимизма на буржоазното безсмислие в най-съответната му форма на премъдрост. Първо, г. Форкад мисли, че работникът не би могъл да живее, ако освен стойността, която произвежда, не получава и по-висока стойност, докато, обратно, капиталистическият начин на производство би бил невъзможен, ако работникът действително би получавал стойността, която произвежда. Второ, той правилно обобщава затруднението, което Прудон е изразил в такава ограничена форма. Цената на стоката съдържа един излишък не само над работната заплата, но и над печалбата, а именно постоянната част на стойността. Значи капиталистът, съгласно разсъжденията на Прудон, не би могъл с печалбата си да откупи стоките. Как Форкад разрешава загадката? С една безсмислена фраза за нарастването на капитала. Според него постоянното нарастване на капитала между другото се изразява и в това, че анализът на стоковата цена, невъзможен за икономиста при капитал от 100, става излишен при капитал от 10 000. Какво бихме казали за оня химик, който на въпроса: с какво се обяснява, че в земеделския продукт има повече въглерод, отколкото в самата почва? — би отговорил: това се обяснява с постоянното нарастване на земеделското производство. Благонамереното желание да се открие в буржоазния свят най-добрият от всички възможни светове заменя във вулгарната политическа икономия всякаква необходимост от любов към истината и стремеж към научно изследване.

54) «Оборотният капитал, разходван в материали, суровини и готови изделия, сам се състои от стоки, чиято необходима цена е съставена от същите елементи, така че да се причислява тази част на оборотния капитал към елементите на необходимата цена при разглеждане на съвкупността от стоки в дадена страна би значило да се допуска двойно пресмятане» (Storch. „Cours d'Economie Politique etc.“ Т. II, (St. Petersburg, 1815, p. 140). Под тези елементи на оборотния капитал Щорх разбира (основният е само изменена форма на оборотния) постоянната част на стойността. «Вярно е, че работната заплата на работника също като частта от печалбата на предприемача, състояща се от работни заплати, ако ги разгледаме като част от средствата за съществуване, също се състои от стоките, купени по пазарна цена и също съдържащи работни заплати, ренти от капитала, поземлени ренти и предприемачески печалби... това съобра-

жение служи само като доказателство, че е невъзможно да се сведе необходимата цена до нейните най-прости елементи» (пак там, забележката). В своите „*Considerations sur la nature du revenu national*“ (Paris, 1824) Щорх в полемиката си със Сей наистина разбира цялата абсурдност, до която води погрешният анализ на стоковата стойност, свеждащ я само до доходи, и правилно оценява цялата безсмислица на тези изводи — от гледището не на отделните капиталисти, а на нацията, — но сам той не прави нито крачка напред в анализа на необходимата цена, за която той в своя „*Cours*“ заявява, че необходимата цена не можела да бъде сведена до действителните ѝ елементи, не отлагайки, в мнимо движение напред, решението на задачата до безкрайност. „Ясно е, че стойността на годишния продукт се разделя отчасти на капитал, отчасти на печалба и че всяка от тези части на стойността на годишния продукт редовно купува продуктите, необходими на нацията както за запазване на нейния капитал, така и за обновяване на нейния потребителен фонд ([„*Considerations sur la nature du revenu national*“ Paris, 1824], p. 134, 135). . . Може ли то (живеещото от своя труд селско семейство) да живее в своите плевни и обори, да се храни със семето си и фуража за добитъка, да се облича от работния си добитък, да се развлича със земеделските си оръдия? Съгласно тезата на г. Сей би трябвало да се отговори положително на тези въпроси (стр. 135, 136)... Ако се признае, че доходът на дадена нация е равен на нейния общ продукт, т.е. че не трябва да се приспада от него капитал, то ще трябва също тъй да се признае, че тя може да изразходва непроизводително цялата стойност на своя годишен продукт, без да нанесе никаква вреда на своя бъдещ доход (147). Продуктите, които съставляват капитала на нацията, не подлежат на потребление“ (стр. 150).

55) При разпадането на присъединената към постоянната част на капитала стойност на работна заплата, печалба и поземлена рента се получават, разбира се, стойностни части. Можем естествено да си ги представим като съществуващи в непосредствения продукт, в който е представена тази стойност, т.е. в непосредствения продукт, който са произвели работниците и капиталистите в дадена отделна сфера на производството, напр. в памукопредачната промишленост, значи в преждата. Обаче в действителност те са представени в този продукт не повече и не по-ма-

лко, отколкото в някаква друга стока, в някаква друга съставна част на вещественото богатство със същата стойност. Нали в практиката работната заплата се плаща в пари, т.е. в чистия стойностен израз; също така лихвата и рентата. И в действителност за капиталиста превръщането на неговия продукт в чистия стойностен израз има голямо значение; то се предполага още при самото разпределение. Превръщат ли се тези стойности обратно в същия продукт, в същата стока, от чието производство те са възникнали, купува ли работникът обратно част от непосредствено произведения от него продукт, или пък той купува продукта на друг и качествено различен труд — всичко това няма нищо общо с разглеждания въпрос. Г-н Родбертус проявява съвсем безполезно усърдие по този въпрос.

56) „Достатъчно е да се отбележи, че същото общо правило, което регулира стойността на суровия продукт и на манифактурните стоки, е приложимо и спрямо металите: тяхната стойност зависи не от нормата на печалбата, не от нормата на работната заплата, не от рентата, плащана за рудниците, а от цялото количество труд, необходимо за добиването на метала и за доставянето му на пазара“ (Ricardo. *On the Principles of Political Economy, and Taxation*. London, 1821, ch. II, p. 77).

56a) J. Stuart Mill. „*Essays on some Unsettled Questions in Political Economy*“ London 1844 [Essay II, p. 47 — 74].

58) Ф. Лист правилно отбелязва: „Преобладаване на самозадоволяващо се стопанство в крупни имения свидетелства само за липса на цивилизация, съобщителни средства, местни занаяти и богати градове. Затова го срещаме навсякъде в Русия, Полша, Унгария, Мекленбург. По-рано то преобладаваше и в Англия; но с развитието на търговията и промишлеността на негово място настъпи разпадане в средни стопанства и даване в аренда“ (Die Ackerfassung, die Zwergwirrschaft und die Auswanderung, (Stuttgart und Tiibingen] 1842, S, 10).

59) Съшият, „известен със своята слава“ (казано с думите на Хайне) господин, малко по-късно благоволи да отговори на моя предговор към третия том, а именно, след като този предговор се появи на италиански език в първата книжка на „Rassegna“ от 1895 г. Отговорът е напечатан в „Rifor-

ma Sociale“ от 25 февруари 1895 г. След като отначало ме обсипва с неизбежните у него и именно затова двойно противни хвалебствия, той заявява, че и през ум не му минавало да си присвоява заслугите на Маркс за материалистическото обяснение на историята. Той ги бил признал още в 1885 г. — някак си мимоходом — в една статийка за списание. Но затова пък толкова по-упорито той премълчава това там, където е нужно да се говори за него, а именно в своята книга на тази тема, в която за Маркс се споменава само на стр. 129, и то по въпроса за дребно о земевладение във Франция. А сега той дръзко заявява, че Маркс съвсем не бил създателят на тази теория; ако тя не е била набелязана в общи черти още от Аристотел, несъмнено било, че Харингтън я бил прокламирал още в 1656 г. и че тя била отново-развита по-късно от цяла плеяда историци, политици, юристи и икономисти дълго време преди Марко. Всичко това можем да прочетем във френското издание на съчинението на Лория! Накъсо — съвършен плагиат. След като му попречих да продължава самохвалството с помощта на заимствания от Маркс, той нахално твърди, че и Маркс също така се кичел с чужди пера като него. От другите мои възражения Лория отговаря само на казаното по повод неговото твърдение, че Маркс никога и не мислел да пише втори, а още по-малко и трети том на „Капиталът“. «И сега Енгелс ми отговаря, сочейки триумфално втория и третия том... Възхитително! А аз така се радвам на тия томове, на които дължа толкова много умствена наслада, че още никога победата не ми е била така приятна, както ми е приятно това поражение, ако това действително може да се счита за поражение. Но поражение ли е това в действителност? Вярно ли е действително, че Маркс е написал с цел да издаде тази маса от несвързани помежду си бележки, които Енгелс е събрал с такова благоговение? Може ли действително да се допусне, че Маркс... е имал намерение с тези страници да завърши своето съчинение и своята система? Вярно ли е, че Маркс би напечатал тази глава за средната норма на печалбата, където обещаното преди много години разрешение се свежда до безотрадната мистификация, до най-вулгарна игра на думи? Позволено е поне да се усъмним в това... Това доказва, струва ми се, че Маркс след издаването на своята блестяща (splendido) книга не е възнамерявал да я допълва с друга или пък е искал да предостави завършването на този колосален труд на своите идейни наследници, без да носи за това лична отговорност.»

Така е написано на страница 267. Най-презрителният отзив на Хайне за неговата немска филистерска публика се съдържа в думите: „Най-после авторът така привиква със своята публика, сякаш има работа с разумно същество. Но за какво трябва да смята своята публика знаменитият Лориа?“

В заключение — нова порция похвали се сипе върху моята нещастна глава. При това нашият Сганарел се уподобява на Валаам, който е дошъл да проклина, но устата на когото против волята му сипят „думи на благословия и любов“. Както е известно, Валаам се отличавал с това, че яздел магаре, което било по-умно от своя ездач. Този път очевидно Валаам е оставил магарето си в къщи.

(горе)

Към съдържанието с всички части

АБОНИРАЙ СЕ ЗА САЙТА

когато публикуваме нещо ново,
веднага и автоматично на пощата ви ще дойде съобщение.